

Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota“

Neringa Klumbytė

Sovietmečiu laiškų rašymas į spaudą buvo Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos Konstitucijos garantuota ir Komunistų Partijos struktūrų remiama praktika. Satyros ir humoro žurnalo „Šluota“ skaitytojai rašydavo redakcijai apie įvairias kasdienes problemas, susijusias su viešąja aplinka, vartojimu ir žmonių darbo santykiais. Laiškai buvo kritinio pilietiškumo dokumentai, juose skaitytojai integravo ideologinius valstybės ir visuomenės kūrimo idealus bei ideologiškai nepriimtina kritiką, netiesiogiai kritikuodami santvarką ar aukščiausią valdžią. Taigi „Šluota“ – Komunistų Partijos Centro Komiteto propagandos organas – buvo ir aukščiausios valdžios bei santvarkos kritikos institucija. Ši kritika ir ja išreiškiama opozicija buvo valstybės sankcionuoto kritinio pilietiškumo išdava*.

Raktažodžiai: *kritinis pilietiškumas, laiškai-skundai, socialistinių „trūkumų“ kasdienybė, „Šluota“.*

The right to write complaints to various institutions in Soviet Lithuania was guaranteed by post-Stalinist decrees and the 1977 USSR Constitution. Readers of the humour journal 'The Broom' wrote to the periodical's editors primarily about public space, consumer issues, and problems at work. These letters were documents of critical citizenship; they included ideologically acceptable criticism, and criticism of the government and the regime. Thus, 'The Broom', a propaganda journal of the Communist Party Central Committee, was also an institution of criticism of the regime. Its embedded opposition was the outcome of critical citizenship sanctioned by the state itself.

Key words: *critical citizenship, complaints, everyday socialist 'shortcomings', 'The Broom'.*

Dr. Neringa Klumbytė, Majamio universitetas, Antropologijos katedra, 120 Upham Hall, Oxford OH 45056, JAV, el. paštas: klumbyn@miamioh.edu

*Dėkoju Albertui Lukšai ir Onai Banadienei, kurie suteikė svarbios informacijos apie „Šluotos“ laiškų skyriaus darbą. Esu labai dėkinga Kęstui Šiaulyčiui, Andriui ir Birutei Cvirksom, Stasei ir Albertui Lukšoms, be kurių bičiulystės ir pagalbos mano projekto apie „Šluotą“ sėkmė būtų neįsivaizduojama. Nuoširdžiai dėkoju Vladimirui Beresnioviui, Andriui Deltuvai, Godai Ferenšienei, Šarūnui Jakštui, Romualdai Lankauskui, Romui Palčiauskui, Algirdui Radvilavičiui, Domui

Rugsėjo 30 d. [1980], mirus kaimynų berniukui, aukšto kaimynai susitarė nupirkti gėlių krepšelį. 18 val. nuvykus į Olandų gatvėje esančią Laidotuvių reikmenų parduotuvę, ant parduotuvės durų rankenos kabojo ryškus užrašas „Пеpečѳѳ“ [prekių, pajamų ir pan. perskaičiavimas – N. K.]: Prie parduotuvės stovėjo būrelis žmonių – vienam reikėjo karsto, kitam – vainiko. Primygtinai reikalaujant priešo parduotuvėje buvusi darbuotoja ir paaiškino, kad mėnesio pabaigoje pas juos visada šitaip – vyksta patikrinimas, o be to – nėra gėlių. Parduotuvės vedėjas, kaip paaiškino ji, „sėdi namie“, nes „nėra gėlių“. Labai keista, kad šiuo metu, kai žydi astros, gladiolės, chrizantemos, šioje parduotuvėje negalima įsigyti kuklaus krepšelio, taip reikalingo tokiai liūdnei progai.

Be to, ir iš viso parduotuvės darbuotoja leidosi į šias kalbas tik po to, kai vienas iš žmonių ilgai daužė į duris ir garsiai šaukė, kad jam reikalingas karstas. Jis pažadėjo darbuotojai įsprausti į delną, kad tik gauti! Užėjus į parduotuvę iš kiemo pusės pavyko rasti tik porą girtų vyrų, tarp gaminamų ar pagamintų karstų išsidėčiusių „rašalo“ butelius.

Sunku apsaakyti, kaip visa tai nesiderina prie Laidotuvių rūmų paskirties (Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA) 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 78–79).¹

Savo laiške vilnietė yra pilietiškai aktyvi, kovojanti už viešą ir asmeninę gerovę, už aptarnavimo kultūrą ir savitarpio supratimą bei pagarbą, kartu ji netiesiogiai pateikia įsivaizduojamos darnios visuomenės idealus. Nors laiškų rašymas gali atrodyti nesusijęs su pilietiškumu ir politika, šiame straipsnyje parodau, kad skundai dėl kasdienių reiškinių buvo komunikacijos žanras, formuojamas valstybinių institucijų ir jų atstovų bei pačių rašančiųjų. Skundai išreiškė tam tikrą veiksmingumą (angl. *agency*), kurį įvardiju kritiniu pilietiškumu, nes jis pateikdavo vertinančias ir neigiamybes bei reiškinių trūkumus iškeliančias pilietines ir politines pozicijas. Jis nebuvo būdingas tik „Šluotai“, kiti žurnalai ir laikraščiai, valstybinės institucijos taip pat gaudavo įvairių skundų. „Šluotos“ atveju kritinis pilietiškumas dažniausiai perteikdavo nepasitenkinimą visuomeniniais ir socialiniais reiškiniais, viešosios erdvės kritiką, vertindavo žmonių, dirbančiųjų ir vadovaujančiųjų santykius. Vilnietės laiškas yra politinio dalyvavimo forma, ku-

Šniukui, Jonui Varnui, Laimai Zurbieni ir Vytautei Žilinskaitei savo prisiminimais ir įžvalgomis daug prisidėjusiems prie mano projekto įgyvendinimo. Lietuvos literatūros ir meno archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo (KGB dokumentų skyriaus, VRM dokumentų skyriaus, LKP dokumentų skyriaus), Lietuvos centrinio valstybės archyvo darbuotojų patarimai ir suteikta galimybė susipažinti su saugomais archyviniais dokumentais buvo ypač svarbūs projekto sėkmei. Dėkoju Kristinai Šliavaitei, Vyčiui Čiubrinskui, Auksuolei Čepaitienei, Danguolei Svidinskaitei ir dviem anoniminiams recenzentams, pateikusiems labai svarbių komentarų ir pastabų šiam straipsniui.

Straipsnyje naudojamos nuotraukos iš Lietuvos literatūros ir meno archyvo ir laiškas iš Lietuvos ypatingojo archyvo, KGB dokumentų skyriaus.

¹ Laiškas rašytas 1980 m. spalio 1 d. Laiškų autorių kalba netaisyta. Dauguma laiškų autorių pasirašo savo pavardėmis, kurios straipsnyje neminimos. Visi laiškai turi konkrečias nuorodas į archyvinius dokumentus, kuriuose šios pavardės yra pateikiamos.

riuo ji išreiškia savo pilietinę poziciją dėl to, kaip visuomenėje organizuojamas žmonių aprūpinimas ir kokie yra tarpusavio santykiai tarp valstybės tarnautojų ir pirkėjų. Laiške kritikuojamos patiriamos negerovės ir egzistuojantys trūkumai bei kalbama apie paprastų žmonių atskirtį, patiriamą viešosiose erdvėse.

„Šluota“ išspausdino straipsnį apie vilnietės atvejį pateikdama daug bendresnę kritiką paslaugų sferos atžvilgiu, pridėdama naujų faktų (greičiausiai po laiško patikrinimo) ir pakeisdama detales, minimas laiške, bei beletrizuodama faktus. „Šluotos“ straipsnis pavadintas „Kartėlio lašai“ pradedamas bendra fraze: „Prieš įsigydami daiktą praktiškesni žmonės gerai pasižiūri, kad nebūtų pagamintas mėnesio gale. Toks, sako, suteikiąs daugiau vargo, negu naudos. O štai neseniai į redakciją užsukusi moteriškė liūdnei dėstė, kad laidotuves tvarkyti savaitės ar mėnesio pabaigoje irgi labai ne kas“² (Kartėlio lašai 1980: 15). Toliau „Šluotoje“ aprašoma laiške apibūdinta situacija, tuomet moralizuojama, kad paslaugų laukiantiems turėtų būti rodomas dėmesys: „Juk čia ateina dažnai pasimetę, sutrikę, kartais netgi nežinantys, kas tokiu atveju reikalinga“ (Kartėlio lašai 1980: 15). „Šluota“ paskelbta informacija, jog ritualinių paslaugų biuras suteikia paslaugų daugiau nei už tris tūkstančius per metus, parašo, iš kur jie gauna gėlių ir vainikų, pasvarsto, kad skintų gėlių, kurių nebūna nusipirkti, paklausa būtų taip pat ne mažesnė nei vainikų. Straipsnelis baigiamas tiek gero aptarnavimo, tiek supratimo ir užuojautos nebuvimo kritika, apgailestavimu dėl tokios situacijos:

Ir jau visai liūdna, kai karsto tenka pralaukti porą valandų, prieš tai užsirašius į eilę. O juk karstus gamina trys įmonės...

Piktina čia ateinančius ir retkarčiais apsimblausę veidai, ypač vakarais budinčių sargų, kurie, beje, net savo apranga iššaukiančiai atrodo rimties rūmuose. O juk artimojo netekimo skausmą kaip kartėlio lašai aitrina menkiausi nesklandumai atiduodant jam paskutinę pagarbą (Kartėlio lašai 1980: 15).

Skaitytojų skundai buvo kasdienių patirčių dokumentai. Klampojimas per purvą, gyvenimas tarp statybinių šiukšlių ar stovėjimas ilgoje eilėje buvo kasdienės patirtys, kurias valdžia pati skatino suvokti per „vis dar pasitaikančių trūkumų“ prizmę, tai yra „trūkumų“ kasdienybės prizmę. „Kasdienybės“ sąvoka nurodo intersubjektyvias buvimo formas, kurioms būdingas ištęstumas laike, pasikartojimas erdvėje, tam tikras emocinis moralinis patiriančio asmens santykis su materialia aplinka ir daiktais bei žmonėmis³. „Vis dar pasitaikantys trū-

² Po šio apsilankymo laiškų skyriaus darbuotojai greičiausiai paskatino moterį parašyti laišką. Anot Alberto Lukšos, žmonės užsukdavo į redakciją, ne tik rašydavo laiškus. Kartais jų pasakojimai būdavo užrašomi darbuotojų, kartais jie patys parašydavo ir laišką. Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

³ Apie kasdienybės sąvoką, kasdienybės tyrimų teorines ir metodologines prieigas žr. Čepaitienė 2005.

kumai" ar „vis dar pasitaikančios negerovės" buvo ideologinė frazė, kuri reiškė, kad tebėra senoji, sovietinės valdžios naikinamų „buržuazinio režimo" atgyvenų, kurių ilgainiui turėjo nelikti komunistinėje visuomenėje. Tarp tokių atgyvenų buvo religingumas, perdėtas vartotojiškumas ar spekuliacijos. Komunistinio režimo ideologiniai pamatai buvo nekvestionuojami, jei kas vyko blogai, buvo konkrečių žmonių blogo elgesio ar apsileidimo, taip pat pateikiamų per „trūkumų" prizmę, rezultatas. Juozas Bulota 1964 m. rašė:

„Sveikas juokas – puikiausias vaistas prieš visas ligas ir trūkumus. <...> O jeigu sveikas, nuoširdus juokas kam nors sukelia ne šypseną, o pyktį – galime džiaugtis: pataikyta tiesiai į tašką. Žinoma, įvairios buržuazinės atplaišos – biurokratai, brokdariai, išekvotėjai, veltėdžiai ir kiti į juos panašūs – niekuomet neatsiuntė „Šluotai" džiaugsmingų padėkos laiškų.

Laiškais žmonės turėjo prisidėti prie socialistinės valstybės kūrimo, dalyvauti valstybės valdyme kaip jos kritiškai piliečiai informuodami valdžios institucijas apie „vis dar pasitaikančias" problemas ir prisidedami prie jų išgyvendinimo⁴. Šiame straipsnyje teigsiu, jog laišakai-skundai, susiję su kasdienybe, išreiškė kritinį pilietiškumą, kuris integravo komunistinius valstybės ir visuomenės kūrimo idealus bei ideologiškai nepriimtina kritika, būtent pačios santvarkos ar aukščiausios valdžios kritika⁵. Ši kritika buvo tam tikra opozicijos aukščiausiai valdžiai ar santvarkai forma, kuri, kitaip nei disidentų ar nesovietinės ir nematomos visuomenės opozicija (Kavaliauskaitė, Ramonaitė 2011; Ramonaitė 2015), egzistavo KP sankcionuotoje viešojoje erdvėje. Taigi „Šluota" – Komunistų Partijos Centro Komiteto propagandos organas – buvo ir tam tikra aukščiausios valdžios bei santvarkos kritikos institucija. Ši kritika ir ja išreiškiama opozicija buvo valstybės sankcionuoto kritinio pilietiškumo išdava⁶.

Šis straipsnis grindžiamas archyvine ir interviu medžiaga. Pagrindiniai dokumentai, kuriais rėmiausi rašydama šį straipsnį, saugomi Lietuvos literatūros ir meno archyve. Šiuos dokumentus sudaro faktinės medžiagos rankraščiai nuo 1971 iki 1990 m., taip pat įvairių įstaigų atsakymai į skaitytojų laiškus, ministerijų atsakymai į skaitytojų laiškus, įstaigų atsakymai į spausdintą medžiagą, ne-

⁴ Patys „Šluotos" darbuotojai nebūtinai suvokė savo darbą su laiškais kaip gyventojų įtraukimą į valstybės valdymą.

⁵ Kritinio pilietiškumo sąvoka (angl. *critical citizenship*) daugiausia vartojama edukologijos srityje, kalbant apie vaikų ir studentų ugdymą, jų teises ir demokratinę dalyvavimą pilietinėje visuomenėje. Antropologijoje ši sąvoka taip pat sutinkama kritinės pedagogikos ir ugdymo srityje (pvz., Lazar 2010).

⁶ Negalima būtų teigti, kad skaitytojų laišakai tiesiogiai atspindėjo, ką „Šluotos" skaitytojai iš tikrųjų išgyveno ir galvojo. Tačiau temų dažnumas, skundų rašymo populiarumas, laiškuose deklaruojama pagarba bei susižavėjimas „Šluota" ir nuoširdumas bei interviu metu surinkti prisiminimai apie sovietmečio skundų efektyvumą leidžia teigti, kad skundai buvo svarbūs kasdienybės dokumentai, atspindintys ir formuojantys jausenas ir patirtis.

panaudota iliustracinė medžiaga, nepanaudotų literatūrinių kūrinių rankraščiai ir atsakymai autoriams, panaudotos iliustracijos faktinei medžiagai, susirašinėjimai dėl žmonių skundų ir jų patikrinimo bei valdžios institucijų atsakymai į skaitytojų laiškus. Straipsnyje taip pat naudojama Lietuvos ypatingojo archyvo (KGB dokumentų skyriaus, VRM dokumentų skyriaus, LKP dokumentų skyriaus) dokumentai. Keli interviu buvo atlikti su Albertu Lukša, taip pat su Ona Banadiene, kurie dirbo „Šluotos“ laišku skyriuje, su vienuolika kitų „Šluotos“ darbuotojų ar bendradarbių ir su žurnalo skaitytojais⁷. Straipsnyje aptariamas 1956–1985 m. laikotarpis, kurio metu „Šluotos“ laišku praktika išliko sąlygiškai nedaug pakitusi. Rengiant šį straipsnį buvo peržiūrėti visi išlikę laišškai, siųsti „Šluotai“, giluminei analizei buvo pasirinkti 1971 m. laišškai, pirmieji išlikusios faktinės medžiagos rankraščiai, taip pat 1975 ir 1980 m. laišškai, rašyti TSRS penkmečių metais. Iš viso analizuojama apie 300 skaitytojų laišku, 1263 puslapių archyvinės medžiagos⁸. Pasirinkti metai atspindi geriausiai identifikuojamą „Šluotos“ laišku rašymo ir redakcijos darbo su laiškais laikotarpį: apklaustieji „Šluotos“ darbuotojai tuo metu dirbo laišku ar kituose skyriuose, maždaug 1976–1977 m. darbas su laiškais pirminės partinės organizacijos dokumentuose jau apibūdinamas kaip pasiekęs tam tikrą efektyvumą, nuo 1971 m. yra išlikę patys faktinės medžiagos rankraščiai. 1985 m. SSKP generaliniu sekretoriumi tampa Michailas Gorbačiovas, tuomet ima keistis politinio atvirumo ir pilietinės kritikos pobūdis, todėl 1985 m. laišškai nėra analizuojami. Vėlyvuojų devintuoju dešimtmečiu yrant sovietinei satyrinei teisingumo politikai, laišku praktika „Šluotoje“ transformuojasi ir nyksta.

Autoritarinėje valstybėje kritinis pilietiškumas galėjo reikštis tik Komunistų Partijos, KGB, Glavlito (Vyriausiosios valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybos) ir pačios redakcijos kontrolės kontekste, todėl straipsnyje analizuojamas kritinis pilietiškumas nesiriboja tik skaitytojų laiškais, bet atskleidžia ir redakcijos darbo su laiškais pobūdį, kuris tiesiogiai formavo kritinį pilietiškumą ir transformavo jį į viešosios erdvės kasdienybės kritikos diskursą⁹. Kadangi tai antropologinis straipsnis, svarbu paaiškinti laišku-skundų rašymą kaip politinį ir socialinį procesą per „Šluotos“ atvejį; istoriniai procesai čia sudaro svarbų

⁷ Atliekant „Šluotos“ tyrimą nepavyko rasti žmonių, kurie rašė laiškus būtent „Šluotai“. Skaitytojai prisiminė, kaip skaitė apie įvairius faktus, įvairiai komentavo medžiagą, išspausdintą „Šluotoje“, bei prisiminė rašytus laiškus ar skundus į kitus laikraščius ar institucijas.

⁸ Tarp šių laišku autorių yra ir aktyvo bei specialiųjų korespondentų laišku, tačiau dauguma laišku rašyti skaitytojų. Kai kuriais atvejais laišškai buvo pasirašomi tik pavarde, taigi ne visada aišku, ar jie atsiųsti skaitytojo, aktyvo nario ar specialaus korespondento. Kai kurie laišškai yra kolektyviniai. Straipsnyje remiamasi tiek spausdintais, tiek nespausdintais skaitytojų laiškais.

⁹ GLAVLITas, rus. *Главлит* – Главное управление по охране государственных тайн в печати. Apie cenzūrą „Šluotoje“ plačiau žr. Klumbytė (rengiama).

kontekstą, bet ne analizės objektą. Iš visų „Šluotai“ siųstų laiškų daugiausia dėmesio straipsnyje skiriama skaitytojų rašytiems laiškam-skundams, kurie sudarė laiškų skyriui siųstų laiškų daugumą¹⁰.

Dauguma „Šluotai“ siųstų skundų gali būti apibūdinami keliais bruožais: pirma, tai yra prašymai atkreipti dėmesį į kasdienes problemas ir atkurti teisingumą; antra, siuntėjas yra arba nuolankus (besiskundžiantis) ar pasipiktinęs prašytojas, arba aktyvus pilietis, pranešantis „Šluotai“ apie neteisības; trečia, skundas paremtas tikrais faktais, dažnai nurodant pavardes ir adresus; ketvirta, tai yra (potencialiai) satyrinio pobūdžio laiškas – išjuokiantis „negeroves“ ir „trūkumus“¹¹. Laiškai-skundai skyrėsi nuo įskundimų (rus. *донос*), savanoriška raštiška forma pateiktos neigiamos informacijos apie tam tikrą žmogų ar žmones (Fitzpatrick, Gellately 1997b: 17). Sheila Fitzpatrick, kuri tyrinėjo stalininio laikotarpio laiškus, teigia, jog skundai buvo artimi įskundimams, tačiau skunde pirmiausia buvo pabrėžiamas rašančiojo viktimizacija, o ne kito subjekto nusižengimai ir baismės svarba (Fitzpatrick 1996b: 86). Įskundėjas būdavo pilietis, kuris prašydavo valdžią ar kitą aukštą instituciją imtis drausminamųjų veiksmų prieš kitą pilietį (Fitzpatrick, Gellately 1997b: 17). Įskundimų „Šluota“ gaudavo nedaug; juose būdavo pateikiama neigiama informacija apie vietinės valdžios korupciją, blogą elgesį su darbuotojais arba nepriimtina aptarnavimą. „Šluotos“ įskundimuose nebūdavo prašoma nubausti konkrečius asmenis, tačiau, kaip ir skunduose, pabrėžiama rašančiojo viktimizacija (žr. toliau). Tokių laiškų, kuriuose būtų kalbama apie Tėvynės išdavikus, tiesiogiai reiškiami nacionalistiniai ketinimai ar antivalstybinės nuotaikos, „Šluotos“ archyvinėje medžiagoje nėra¹².

„Šluotos“ kasdienėje darbo erdvėje atsiųstieji laišakai buvo vadinami „laiškais“. „Šluotos“ darbuotojai, prisimindami savo darbą „Šluotoje“, laiškus įvardijo „paverkšlenimais“, „pasiguodimais“, „pagalbos šauksmu“. „Rašydavo kas, kam tiktai kur, kokia nors bėda, ar kas, pateikdavo informaciją apie neigiamą atvejį, faktą“, – prisiminė Albertas Lukša, daug metų dirbęs „Šluotos“ laiškų skyriaus vedėju¹³. Šluotiškių apibūdinimai yra svarbūs, nes jie pateikia jų kaip

¹⁰ Straipsnyje analizuodama „Šluotos“ laiškus vartoju tiek „skundų“, tiek „laiškų“ terminus sinonimiškai.

¹¹ Ne visi „Šluotos“ laišakai gali būti apibūdinami šiais keturiais bruožais. Remdamasi sovietinių skundų tyrimais, Bogdanova apibrėžia skundus kiek kitaip – kaip prašymus apginti nuo neteisybės (Bogdanova 2014: 61). Antra, anot Bogdanovos, skundas rašomas su tam tikra statusų asimetrija: tas, į kurį kreipiamasi, yra galingas palyginti su tuo, kuris kreipiasi. Trečia, priešingai nei į anoniminių įskundimų, į skundą turi būti atsakyta, skundas paprastai bus pasirašytas ir su adresu (Bogdanova 2014: 61).

¹² LYA KGB dokumentų skyriuje radau tik kelis laiškus, kurie buvo persiųsti iš „Šluotos“ į KGB. Tokių laiškų neturėjo būti daug, nes žmonės, ypač paskutiniaisiais LTSR dešimtmečiais, žinojo, kur kokius laiškus siųsti. „Šluotos“ laiškų darbuotojai prisiminė retai gaudavę tokių laiškų.

¹³ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

globėjų santykį su laiškų autoriais. „Guodimosi“ ar „verkšlenimo“ emocinis registras taip pat parodo hierarchinius santykius tarp „Šluotos“, kaip valdžios atstovo, ir laiškų rašiusių skaitytojų¹⁴. „Šluotos“ darbuotojai turėjo paguosti ir atkurti teisybę, kaip įvadiniame pavyzdyje dėl laidotuvių rūmų. Anot Alberto Lukšos, jie ir atlikdavo šį vaidmenį, daugiausia ištraukdami negeroves į viešumą. Lukša prisiminė, jog vyriausiasis redaktorius J. Bulota teigęs, jog „Šluotos“ visur privengdavo, viešumos bijojo net tie, kurie nieko nebijojo¹⁵.

Laiškų institucijos Sovietų Sąjungoje tyrimai

Įvairių formų laiškai valdžios institucijoms egzistuoja visais laikais ir įvairiose visuomenėse¹⁶. Sovietų Sąjungoje laiškų rašymas siejamas su sovietinio režimo valdymo specifika – būdu sužinoti viešąją nuomonę (Dimitrov 2014a; Dimitrov 2014b), įteisinti valdžios ir piliečio kontraktą per bendravimą (Лившин, Орлов 1998), kontroliuoti valdininkus ir vietinius biurokratus (Kozlov 1997; Bittner 2003), spręsti teisinius ar piliečių gerovės klausimus (Bittner 2003; Hilton 2009 apie NEPo laikotarpį). Glebo Tsipurskio nuomone, laiškai vaidino svarbų vaidmenį biurokratinėje konkurencijoje (Tsipurski 2010). Jis išskiria biurokratinių intrigų laiškus, siųstus pačių vadinamųjų biurokratų centrinei valdžiai, kuriuos rašydavo dažniausiai suinteresuoti žmonės, siekiantys tam tikros asmeninės naudos. Dalis autorių sieja įskundimų ir skundų rašymą su teisingumo (Fitzpatrick 1996a; Muravyeva 2014; Bogdanova 2014) ar teisių (Galmarini 2014; Hilton 2009 apie NEPo laikotarpį) ieškojimu nefunkcionuojant teisinei sistemai. Anot Sheilos Fitzpatrick ir Roberto Gellately, įskundimai totalitarinėse valstybėse išsiskiria kiekybe, ne kokybe, jie nėra išskirtiniai „totalitariniai“ fenomenai (Fitzpatrick, Gellately 1997b: 13).

Laiškų tyrinėtojai atkreipia dėmesį, kad postalininiu laikotarpiu ypatinga reikšmė buvo skiriama viešajai nuomonei, ypač devintajame dešimtmetyje (Slider 1985). Jau viduryje septintojo dešimtmečio buvo sukurtos viešosios nuomonės tyrimų grupės (Slider 1985). 1978–1979 m. buvo įkurtas laiškų skyrius CK, kurio darbuotojai turėjo analizuoti laiškus „sistemiškai ir kompetentingai“, paruošti ištraukas, santraukas ir ataskaitas Politiniam biurui ir sekretoriatui (Slider 1985: 211). 1983 m. buvo suplanuota sukurti visasąjunginį Viešosios nuomonės studijų centrą (Slider 1985).

¹⁴ Apie dejavimą ir skundimąsi (*lament*) posovietiniu periodu žr. Lankauskas 2015; Ries 1997.

¹⁵ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

¹⁶ Laiškai gali būti suskirstyti į įvairius žanrus: skundai, peticijos, įskundimai, kreipimaisi, išpažintys, grasinimai ir nuomonės išsakymai (žr. Fitzpatrick 1996b). Didžiausią dalį „Šluotos“ laiškų sudaro skundai, nors pasitaiko, kaip minėta, ir įskundimų. Apie įskundimus įvairiose visuomenėse žr. Fitzpatrick, Gellately 1997a.

Nėra vienos nuomonės dėl vadinamosios viešosios nuomonės įtakos einamajai politikai (žr. Slider 1985; White 1983, Dimitrov 2014a; Dimitrov 2014b). Valdžios atstovai, anot Darrello Slidero, domėjosi viešąja nuomone ir žmonių indėliu į valdymą, bet tuo pačiu metu jie bandė viešąją nuomonę formuoti ar ideologiškai pristatyti iliustruodami paramą einamajai politikai (Slider 1985). Martinas Dimitrovas akcentuoja egzistavusį žmonių savanorišką laiškų rašymą, pasitikėjimą valdžia bei valdžios atskaitomumą (angl. *accountability*) autokratinėse visuomenėse, taip pat Brežnevo laikotarpio Sovietų Sąjungoje (Dimitrov 2014a; Dimitrov 2014b). Dimitrovas netgi teigia, jog laiškai buvo svarbūs siekiant, kad populiarus nepasitenkinimas neišaugtų į masinį (Dimitrov 2014a: 352)¹⁷. Tokie teoriniai apibendrinimai yra problemiški, nes nekritiškai taiko demokratijos studijoms įprastas sąvokas ir ignoruoja sovietinio laikotarpio specifiką. Tiek šis straipsnis, tiek istorikų studijos (Fitzpatrick 1996a; Kozlov 1997) parodo, jog pasitikėjimas valdžia egzistavo kartu su nepasitikėjimu, laiškų rašymas buvo nulmtas sovietinės teisinės ir administracinės sistemos.

Mokslininkai, tyrinėję laiškus, pažymi, kad net rašyti totalitarinio ar autoritarinio valdymo sąlygomis laiškai išreikšdavo opozicines nuomones ar net opoziciją režimui. Stalininiu laikotarpiu opoziciniai laiškai būdavo anoniminiai (Fitzpatrick 1996b). Atviresnių laiškų, kritikuojančių aukščiausią valdžią arba Sovietų Sąjungos politiką, socialistinę santvarką, Lietuvoje greičiausiai nebuvo, kitaip nei stalininėje Rusijoje (žr. Fitzpatrick 1996b: 88). Keli aptikti atvirai kritiški laiškai, siųsti į Lietuvos KGB ar kitas institucijas, buvo parašyti psichinę negalią turinčių žmonių. Pasakyti, jog „Šalyje viešpatauja fašistinis teroraras, paprastiesiems darbo žmonėms atimta bet kokia teisė ginti save. Nei teisingumo organai, nei jokios kitos instancijos su tarybiniais įstatymais nesiskaito. Konstitucija faktiškai negalioja“ (Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA) F K-18, ap. 1, b. 10, l. 47), kaip teigė viename iš savo 1981 m. rašytų laiškų Marija V. iš Kauno, rūbininkė iš F. Dzeržinskio staklių gamyklos, reiškė nesuvokti kritinio diskurso ribų.

„Šluotos“ laiškų institucija

Sovietinėje Lietuvoje valdžia pradėjo skatinti rašyti skundus iškart po Antrojo pasaulinio karo (Marcinkevičienė 2007)¹⁸. Skūstis socialistinio gyvenimo negerovėmis turėjo paskatinti Chruščiovo inicijuota destalinizacija ir valdžios decentralizavimas bei perdavimas laiškų svarstymo iniciatyvos vietinėms taryboms (Bittner 2003). Šeštajame dešimtmetyje du SSKP CK įsakai turėjo reikšmės

¹⁷Slideras rašo, kad mokslininkai Sovietų Sąjungoje atkreipė dėmesį, jog viešojo nuomonė gali įspėti apie konflikto situacijas, tokias kaip Lenkijoje 1981 m. (Slider 1985: 213).

¹⁸Skundų rašymas turėjo būti paplitęs ir prieškario Lietuvoje; apie piliečių skundus dėl kariuomenės dalinių Vyriausiajam kariuomenės štabui žr. Petrauskaitė 2006.

įgalinant ir skatinant vietines tarybas spręsti laiškuose iškeliamas problemas: 1957 m. sausio 22 d. nutarimas „Dėl darbininkų atstovų tarybų veiksmų gerinimo ir ryšių su masėmis stiprinimo“ bei 1958 m. rugpjūčio 2 d. CK nutarimas „Dėl rimtų trūkumų nagrinėjant masių laiškus, skundus ir pareiškimus“ (Bittner 2003: 282)¹⁹. 1968 m. balandžio 12 d. Aukščiausiojo SSRS Tarybos Prezidiumo nurodymas Nr. 2534-VII dėl piliečių pasiūlymų, pareiškimų ir skundų tvarkos skelbė, jog pasiūlymai, pareiškimai ir skundai yra

svarbūs įgyvendinant ir apsaugant asmens teises, sutvirtinant valstybinio aparato ir gyventojų ryšius, esminis informacijos šaltinis, kuris būtinas sprendžiant einamuosius ir būsimus klausimus valstybinėje, ūkinėje, socialinėje ir kultūrinėje statyboje. Tai yra viena iš formų, kuria darbininkai dalyvauja valdyme, piliečių kreipimasis yra liaudies kontrolės stiprinimas valstybinėje ir visuomeninėje organų veikloje, kovoje su problemų sprendimo vilkinimu, biurokratizmu ir kitais trūkumais jų darbe“ (žr. *Указ президиума...* 1968).

Šis nurodymas padėjo pagrindą norminei komunikacijai su piliečiais, pateikdamas, kaip reikia atsakyti į klausimus, per kurį laiką, ir deklaruodamas teisę prireikus kreiptis į aukštesnę instanciją (White 1983: 45). Naujoji 1977 m. Sovietų Sąjungos Konstitucija įtvirtino piliečių teisę pateikti siūlymus ir kritiką valstybei ir viešiesiems organams, kurie turėjo jiems atsakyti per numatytą laiko tarpą (Straipsnis 49). Straipsnis 58 suteikė piliečiams teisę skųstis dėl tam tikrų veiksmų ir konstatavo, kaip tokiu atveju bus elgiamasi. Abu nurodymai buvo anksčiau įtraukti į teisinius dokumentus, bet nė vieno jų nebuvo ankstesnėje Konstitucijoje (White 1983: 46)²⁰. Nors Sovietų Sąjunga nebuvo teisinė (angl. *the rule of law*) valstybė, šie įstatymai ir Konstitucija rodė didėjančią laiškų institucijos svarbą.

Sovietų Sąjungoje laiškų skaičius nuo šeštojo dešimtmečio iki devintojo dešimtmečio labai išaugo (White 1983). SSRS CK tarp 24 ir 25-ojo Partijos Kongresų (1971–1975) gavo daugiau kaip 2 mln. laiškų ir 78 000 žodinių kreipimųsi (White 1983: 47). Respublikos, teritoriniai, apskrities, miesto ir rajono partijos komitetai tarp 25 ir 26-ojo Partijos Kongresų (1976–1980) gavo 9 mln. laiškų ir 6 mln. žodinių kreipimųsi (White 1983: 47). Stephenas White'as teigia, jog aštuntajame dešimtmetyje Komunistų partijos organizacijos gaudavo daugiau nei 500 000 kreipimųsi (angl. *appeals*) per metus. Борис А. Грушин teigia, jog 1966–1967 m. laikraštis *Komsomolskaja pravda* gaudavo 900–1100 per dieną arba 300 000 per metus, šių laiškų autorių buvo 80–100 000 (Грушин 2003: 178).

¹⁹ Stepheno White'o nuomone, pirmasis aiškus oficialiosios politikos keitimosi ženklas buvo 1967 m. rugpjūčio 29 d. CK nutarimas „Dėl darbo svarstant laiškus ir organizuojant darbininkų priėmimą gerinimo“ (White 1983: 45).

²⁰ Dėl darbo su laiškais buvo priimti nutarimai ir 1976, 1980 ir 1981 metais. Plačiau apie SSRS CK nurodymus dėl bendravimo su piliečiais žr. White 1983: 45–46.

Aštuntajame dešimtmetyje „Šluota“ gaudavo nuo 1500 iki 3000 laiškų kiekvienais metais²¹. Vyriausiasis redaktorius Juozas Bulota pabrėžė laiškų gausumą „Šluotos“ trisdešimtmečio proga 1964 m., rašydamas, kad „tūkstančius laiškų „Šluota“ gavo ir gauna iš darbininkų, kolūkiečių, inteligentų – iš eilinių dorų tarybinių žmonių, kurie padeda iškelti viešumon ir pašalinti nemažai įvairių trūkumų ir negerovių“ (Bulota 1964). Albertas Lukša 1977 m. pirminės partinės organizacijos susirinkime teigė, kad „[k]iekviename numeryje kaip signalai ruošiant faktinę medžiagą arba skaitytojų laiškų forma panaudojama vidutiniškai 10 laiškų“ (LYA 1977, F 15020, ap. 1, b. 13, l. 46)²². Aštuntajame dešimtmetyje per metus žurnale buvo spausdinama apie 1/3 gautų laiškų, 2/3 būdavo persiunčiamas į kitas institucijas ar įstaigas²³.

Faktinė medžiaga ir skaitytojų laiškai „Šluotoje“ pradėti spausdinti antruoju „Šluotos“ leidimo laikotarpiu – 1940–1941 m.²⁴ 1934–1936 m. nelegali pirmojo laikotarpio „Šluota“ buvo karikatūrų, atsišaukimų ir agitacijos žurnalas²⁵. Pradėjus spausdinti faktinę medžiagą ir skaitytojų laiškus, atsirado skyreliai „Aš noriu Tave iššluoti!“, kur buvo pateikiami visokie gėdinimai ir politiniai pasmerkimai, taip pat „Raiti ant šluotos“, „Mes atsakome į skaitytojų paklausimus“, „Reporteris ieškos šiukšlių“. Atgaivinus „Šluotą“ 1956 m., vis daugiau skaitytojų laiškų medžiagos buvo įtraukiama į žurnalą²⁶. Postalininės „Šluotos“ faktinė medžiaga labai skyrėsi nuo 1940–1941 m. „Šluotos“. Vienas esminių skirtumų – „Šluota“

²¹ 1963 m. „Šluota“ gavo 2234 laiškus, 230 paskelbė (LYA 1965, F 15020, ap. 1, b. 6, l. 1). 1977 m. iki gruodžio 1 d. redakcijoje buvo gauta 2217 laiškų (neskaičiuojant literatūrinės medžiagos autorių ir to dailininkų aktyvo, kuris į literatūros ir dailės skyrius pristatė savo kūrinius asmeniškai) (LYA 1977, F 15020, ap. 1, b. 13, l. 46). Anot Alberto Lukšos, dalis laiškų būdavo neregistruojama, dalis buvo užregistruojama po to, kai jie būdavo paskelbiami (pavyzdžiui, asmeniškai dailininkams įteikti piešiniai). Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

²² Į šį skaičių neįeina literatūrinė ir iliustracinė medžiaga. Pirminė partinė organizacija buvo žemiausias Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos lygmuo organizacijose, įstaigose, gamylose, ar kolūkiuose. LYA LKP dokumentų skyriuje (LYA F 15020, ap. 1) yra išlikę kelių dešimtmečių pirminės partinės organizacijos susirinkimų medžiaga.

²³ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

²⁴ „Šluota“ 1934 m. imta leisti nelegaliai Lietuvos komunistų partijos Kauno regiono menininkų ir revoliucionierių. Pavadinimą „Šluota“ parinko Stepas Žukas. B. Motuza, vienas „Šluotos“ kūrėjų, prisiminė S. Žuko entuziazmą ir frazę „Šluosime visokį fašistinį šlamštą į šalį“ (Motuza 1964). Septyni numeriai buvo išspausdinti nuo 1934 iki 1936 m. 1936 m. žurnalas nustotas leisti greičiausiai dėl persekiojimo ir jo pagrindinių kūrėjų gyvenamosios vietos pakeitimo (Bulota 1984: 6). Pirmasis legalus numeris pasirodė 1940 m. liepos 12 d. 1940–1941 m. buvo išleisti 48 „Šluotos“ numeriai. 1941 m., nacistinei Vokietijai okupavus Lietuvą ir vyriausiajam „Šluotos“ redaktoriui S. Žukui pasitraukus į Rusiją, žurnalas užsidarė.

²⁵ Žr. išlikusių numerių kopijas: <<http://www.epaveldas.lt>>. Plačiau apie „Šluotos“ istoriją žr. Klumbytė 2012.

²⁶ 1956 m. „Šluotos“ atkūrimas greičiausiai buvo susijęs su N. Chruščiovo destalinizacijos kampanija ir sąlygiška stalininio režimo liberalizacija. Apie N. Chruščiovo laikotarpio rašytojų kultūrą žr. Ivanauskas 2015, 3 skyrius.

nebebuvo tokia revoliucinga, ji daugiausia dėmesio ėmė skirti kovai su vidaus problemomis, ne išorės „priešais“²⁷.

1956 m. atkurta „Šluota“ buvo vienintelis oficialus humoro žurnalas lietuvių kalba. Jis buvo populiariesnis už sovietinį rusišką „Krokodilą“. Albertas Lukša prisiminė, kad „Šluota“ „pelno per metus duodavo maždaug kaip geras tarybinis ūkis“²⁸, o kita pagrindinė KP CK spauda buvo subsidijuojama. 1956 m. „Šluota“ buvo leidžiama 20 000 tiražu, devintajame dešimtmetyje tiražas siekė 120 000²⁹. „Šluota“ buvo parduodama spaudos kioskuose, ją žmonės taip pat užsisakydavo. Klausinėdama apie „Šluotą“ 2014–2017 m., nesutikau vyresnio amžiaus žmogaus, kuris nebūtų prisiminęs „Šluotos“. Daugumos prisiminimai būdavo teigiami, buvę skaitytojai minėdavo, kad laukdavo „Šluotos“, ypač jos karikatūrų ar trumpų juokelių, tokių kaip „Čia priėjo Kindziulis“, užsienio humoro skilties. Įvairūs satyriniai kūrinėliai, taip pat faktinė medžiaga ir skaitytojų laišakai, aptariami šiame straipsnyje, sulaukdavo mažiau dėmesio. Viena klaipėdietė prisiminė, kaip jos kaime dėdės susėdę ant suoliuko diskutuodavo apie visokius niekdarius, tai yra aptardavo faktinės medžiagos ir skaitytojų laiškų skiltis. Keli skaitytojai prisiminė, jog „Aš parašysiu į „Šluotą“ buvo savotiškas gąsdinimas. Kai kurie skaitytojai įvardijo „Šluotą“, nesant alternatyvų, kaip vienintelį „gairių orą“, „laisvesnį žodį“, netgi pasipriešinimo žurnalą, kuriame buvo spausdinama išskirtinė kritika, nesutinkama kitur; dalis teigė, kad tą kritiką siejo su pačios santvarkos kritika³⁰. Niekas neminėjo, kad būtų mėgęs propagandines karikatūras, spausdinamas „Šluotos“ galiniame viršelyje, kuriame būdavo smerkiama kapitalistinė santvarka, militarizmas ir Vakarų imperializmas.

Darbas su laiškais

Darbas su žmonių laiškais „Šluotoje“ buvo vienas svarbiausių „Šluotos“ ideologinių ir propagandinių darbų³¹. Spausdinami skaitytojų laišakai ir faktinė

²⁷ Sovietų Sąjungoje laišakai buvo rašomi į valstybės institucijas ir žiniasklaidos įstaigas. Nors laiškų, rašytų į satyros ir humoro žurnalus, tyrimų neteko aptikti, egzistuojantys tyrimai leidžia daryti prielaidą, kad jie iš esmės nedaug skyrėsi nuo kitų laiškų žurnalams ir laikraščiams, kuriuose taip pat buvo keliami gerovės ir teisingumo klausimai.

²⁸ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

²⁹ Pasikeitusi „Šluota“ su pertraukomis ėjo ir posovietiniu laikotarpiu, tačiau savo sovietinio populiarumo neišlaikė. Internetinės „Šluotos“ dabartinis redaktorius yra dailininkas Jonas Lenkūtis, žr. *Šluota* 2017.

³⁰ Interviu su „Šluotos“ skaitytojais, 2014 m. birželis–liepa.

³¹ Pavyzdžiui, „Šluotos“ žurnalo redakcijos pirminės partinės organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo, įvykusio 1964 m. rugsėjo 11 d., metu teigta, kad „darbas su aktyvu ir su darbo žmonių laiškais yra svarbiausias redakcijos komunistų ir nepartinių uždavinys“ (LYA 1964, F 15020, ap. 1, b. 5, l. 24). Patys „Šluotos“ darbuotojai nelaukė savo darbo su laiškais politiniu, „politika“ buvo siejama su antiimperialistinėmis, nacionalistinėmis ar komunistinėmis temomis.

medžiaga grindžiami feljetonai buvo „tarnavimas darbo žmogui“, deklaruojamas pirminės partinės organizacijos susirinkimuose. Kartu tai buvo ir būdas paveikti pačią visuomenę griežta satyra ar neigiamo fakto pagarsinimu, kurie turėjo, anot Alberto Lukšos, tuometinio „Šluotos“ pirminės partinės organizacijos sekretoriaus, profilaktinį poveikį skaitytojui (LYA 1977, F 15020, ap. 1, b. 13, l. 39). Anot Tomo Vaisetos, rašiusio apie „Šluotą“, viešas kaltųjų pažeminimas buvo bausmė, kartais vienintelė (žr. Vaiseta 2014: 167). Jis būdavo sutinkamas ne tik žurnaluose, bet ir draugiškuose teismuose bei svarstymuose darbo kolektyvuose, darboviečių sienlaikraščiuose (žr. Vaiseta 2014). „Šluota“ leido kelių puslapių laikraščius „Į pagalbą sienlaikraščiams“, kurie pateikdavo satyrinės medžiagos fabrikų, gamyklų ir įmonių sienlaikraščiams ir taip ugdė kritinį pilietiškumą³².

Nors laišakai valdžios institucijoms kai kurių mokslininkų apibūdinami kaip savanoriška komunikacijos forma (žr. Dimitrov 2014a), „Šluotos“ atveju jie buvo „organizuojami“, užrašomi, redaguojami ir pačioje „Šluotoje“ perkuriami³³. „Šluotos“ redaktoriai ir darbuotojai sprendė, ką ir kada spausdinti. Buvo kalbama taip pat apie tam tikrų temų skatinimą pateikiant tribūną rašyti tam tikromis temomis „Šluotoje“ (LYA 1963, F 15020, ap. 1, b. 4, l. 24). Skaitytojų laišakai būdavo atrenkami selektyviai, pasirenkant įdomesnes ir aktualesnes temas. Kartais laiškas būdavo „surašomas“ atėjus į redakciją pačiam skaitytojui³⁴. Kartais skaitytojas, paskatintas redakcijos, parašydavo laišką pats³⁵. „Šluotos“ redaktoriai ir atsakingasis sekretorius buvo ypač susirūpinę medžiagos aktualumu ir veiksmingumu, aktyvo, kuris rašytų „Šluotai“, plėtimu, visų Lietuvos rajonų reprezentavimu, vadinamąja laiškų „geografija“. Ona Banadienė, „Šluotos“ laiškų skyriaus darbuotoja, prisiminė žemėlapi, kuriame buvo žymima, iš kokio rajono laišakai ateidavo, iš kur sugrįždavo po užklauso³⁶.

Siekdami įtraukti kuo daugiau skaitytojų, 1965 m. vasario 26 d. atvirame partiniame susirinkime redakcijos darbuotojai svarstė, kad laiškus reikia „organizuoti“, daugiau važinėjant į provinciją, į komandiruotes, verbuojant aktyvą, kalbant su specialistais ieškoti naujų temų ir jas įtraukti į „Šluotos“ skyrių darbo planus, organizuoti reidus į rajonus, kur galėtų aptikti įdomių temų, arba vykti su dailininku, kad pateiktų iliustruotą faktinę medžiagą, sudomintų skaitytoją (LYA 1965, F 15020, ap. 1, b. 6, l. 1–3). Iš savo reidų istorijos Albertas Lukša pri-

³² Anot J. Bulotos, 1964 m. „Šluota“ leisdavo „Į pagalbą sienlaikraščiams“ kas tris mėnesius 8000 tiražu (Bulota 1964).

³³ „Šluota“ rėmėsi ir savo darbuotojų, taip pat aktyvo ir specialiųjų korespondentų, įvairių institucijų atstovų (pvz., Vidaus reikalų ministerijos, Kovos su socialistinio turto grobstymu skyriaus, žinomo kaip OBCHSas) atsiųsta faktine medžiaga. OBCHSas yra trumpinys iš rusų k. *Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности*, sutrumpinimas ОБХСС.

³⁴ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

³⁵ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

³⁶ Interviu su Ona Banadiene, Vilnius, 2015 08 06.

siminė, kaip jam teko ir su autoinspekcija važinėti: „Sėdam į mašiną ir į rajonus. Gerai atsimenu vieną kartą, visą naktį prasibaladojom su vienu inspektorium. <...> tada retai būdavo tokie reidai. Niekas nesitikėjo, kad čia gali būti milicija. Ten švyturėliai įjungti ir vejamės motociklininką vieną. Matyt, kad girtas. Į šoną zigzagais eina. Tas mato, kad signalai žiburėliai. Negerai. Davė į šoną, ir per pievas. Mes iš paskos. Nu gerai. Jisai tiek įsibėgėjo, nepastebėjo, kad prūdas, rūpus miltai. Su motociklu tiesiai į prūdą. <...> ten negilu. Jau ateinam, tai tas inspektorius sako: „Ar šalta?“ Tas prausiasi. Dreba, šlapias visas. Padavė [inspektorius] ranką jam, jį ištraukė. <...> Ką ten su juo darysi, Dieve tu mano. Važiuok namo, sakė, džiovinkis.“³⁷ „Reidai į rajoną išvažiavus. <...> Ir ko tik nebūdavo. Atsimenu, nuotraukas buvom darę, trašų kalnai. <...> Didžiausi kalnai. <...> Kalbos apie apsaugą gamtos nebuvo. <...> Arba nuvažiuoji į fermą žiemos metu. Raudonas kampelis, kaip sako, tas vadinamas, poilsio kambarys. Sėdi kiaulininkė arba melžėja, dreba, šalta, nepakurta niekas. Ne visur taip būdavo. Visur gi kolūkiai buvo, vėliau kaip pradėjo kolūkiai tvarkytis, tai ne tiek daug tų ir atsilikusių buvo.“³⁸

Iš įsimintinų laiškų tikrinimo kelionių Lukša prisiminė žaidžiantį vaiką su žalčiais: „vaikas sėdėjo ant aslos. <...> Ten ežeras, paskui siauras toks lygtai keliukas, ne keliukas. Ir sala vidury. Nedidelė sala. Trobelė. Ten blūdydamas užėinu. Kelio paklaust. Durys atdaros. Asla plūktinė. Vaikas sėdi atsisėdęs. Plikas, šilta, vasara. Nuogas. Ir žaltys jam per kaklą. Vienas pieną laka ten. Pasižiūrėjau, o jokio, jokio [žmogaus] nėra, jis vienas. Šuniokas tenai gale amsi. [O jis] žaidžia su žalčiais.“³⁹ Kitą kartą, pasakojo Lukša, reikėjo jam vykti į Kauną, daryti „interviu“ su šunimi. Jis gavo laišką, jog „valdiškas šuva nešeriamas, baigia pastipt. Aš sėdau į autobusą ir nuvažiavau. Interviu paimt. Prie garažo pririštas nabagas. Ir išspausdinom interviu su šunimi. Pasirodo paveikė. Pradėjo šert.“⁴⁰ Buvo sargybinio šuns etatas, jis turėjo būti maitinamas, bet pinigų pasiimdavo jo prižiūrėtojas⁴¹.

Redaktoriai pirminių partinių susirinkimų metu pabrėžė, kad reikia vengti buitškumo, kad svarbu „nesusismulkinti“, t. y. rašyti apie individualius visuomenėje atgarsį mažai turinčius dalykus. Reikėjo siekti satyrinio aštrumo ir aktualumo, t. y. Komunistų partijos politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių prioritetų atspindėjimo (LYA 1978, F 15020, ap. 1, b. 14, l. 5, 7). Darbuotojai turėjo galią spausdinti tai, ką jie nori, tačiau redaktoriai ir „Šluotos“ darbuotojai kartu siekė atsižvelgti į skaitytojų kasdienius rūpesčius. 1964 m. buvo atsisakyta spausdinti vadinamosiomis „smulkiomis“ temomis apie suklypusias tvoras,

³⁷ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

³⁸ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

³⁹ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

⁴⁰ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

⁴¹ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

išraustas gatves, šiuokšles, bet jau kitais metais redakcijos darbuotojai kvietė grįžti prie šių temų, kadangi skaitytojų laiškų sumažėjo (LYA 1964, F 15020, ap. 1, b. 5, l. 12.). R. Tilvytis, tuometinis partinis sekretorius, savo ataskaitoje 1966 m., kalbėdamas apie pramonės skyrių, teigė, kad „pramonės klausimų nušvietimą reikėtų suprasti plačiau – rašyti ne tik apie broką, bet ir apie pramonės darbuotojų buitį, jų kasdieninius, ne vien gamybinius rūpesčius. O tai svarbu. Skaitytojas turi pajusti, kad redakcija jo nepamiršta, domisi jo bėdomis, ir tada kreipsis pagalbos ar patarimo“ (LYA 1966, F 15020, ap. 1, b. 7, l. 8.).

Laiškų skyriaus darbuotojai, prisimindami savo darbą „Šluotoje“, pabrėžė pagalbą žmonėms. Albertas Lukša prisiminė, jog viena šeima niekaip negalėjo sulaukti savo eilės gauti butą – kad ir kur kreipdavosi, niekas nepadėjo. Lukša pats važiavo aiškintis, šluotiškiai turėjo teisę kalbėtis su įvairaus rango valdininkais. Taip Lukša padėjo trims šeimoms gauti butus⁴². Istorikė Dalia Marcinkevičienė savo straipsnyje „Laiškas pakvietė kelionėn“ teigia, kad pačios žiniasklaidos priemonės buvo naudojamos kaip *blato* mechanizmas. Ji aprašo atvejį, kaip neįgali moteris Liuba rašydama „Tiesos“ korespondentei J. Baužytei įgijo jos pasitikėjimą ir paramą, kartu įtikino ją tarpininkauti gaunant darbą ir butą ir prašė tarpininkauti gaunant mašiną „Volgą“ (Marcinkevičienė 2007). Tarp skaitytojų rašytų laiškų neaptikau nė vieno apie butus, tačiau kad žmonės prašydavo pagalbos dėl butų, prisiminė ir kiti „Šluotos“ darbuotojai⁴³. Vytautė Žilinskaitė pasakojo, kad devintojo dešimtmečio pabaigoje kaip „Krokodilo“ korespondentė „su „Krokodilo“ pažymėjimu“ padėjo tarnaujančio sovietinėj armijoj kareivio motinai gauti butą⁴⁴.

Albertas Lukša pabrėžė, kad „Šluotos“ laiškų skyriaus darbuotojai kyšių neėmė, net neidavo pietauti su tikrinamų institucijų atstovais, taip likdavo nušalyje asmeninių santykių, kuriais buvo grindžiami *blato* mainai⁴⁵. Lukša prisiminė, kad būdavo ir savotiškų provokacijų, kai dirbo laiškų skyriuje. Vieną rytą užėjęs, anot Lukšos, inteligentiškas diedukas, suvalkietiškai kalbantis, su tokiu savo laiškeliu. Kadangi jo laiškelis spaudai netiko, tai jis pradėjęs: „Tai ką jau, gal kaip nors, lyg tai po kišenės pradėjo graibytis. Pasakiau, kad pas mus „kaip nors“ nebūna. Jei yra reikalas, tai spausdinam, tikrinam.“⁴⁶ Šluotiškiai turėjo išlikti objektyvūs, Lukša prisiminė, jog „prašaut[i] jau buvo didelė bėda“⁴⁷, „velniškas objektyvumas reikalingas buvo visiems, ypač dirbantiems su faktine

⁴² Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 09.

⁴³ Interviu su Ona Banadiene, Vilnius, 2015 08 06.

⁴⁴ Interviu su Vytaute Žilinskaite, Vilnius, 2017 04 29.

⁴⁵ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 29.

⁴⁶ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

⁴⁷ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

medžiaga. Ir mūsų buvo, kaip sakant, beveik priesaika, kad, kad nebūtų nieko, nieko iš šalies. Jokio kyšio vadinamo, net jokio baliaus, <...> jokio dalyvavimo, su niekuo, su niekuo nebendrait, kaip sakant, kad nors kiek būtų surišta, ar ką. Vieninteliai draugai, tai redakcijos“⁴⁸. V. Žilinskaitė prisiminė, kad „Krokodilo“ pažymėjimas būtų jai daug durų atvėręs, bet ji juo beveik nesinaudojo. Albertas Lukša pasakojo: „Vienas kitas kad ir iš pažįstamų sakydavo: ot turėčiau aš tavo pažymėjimą... Pas mus šito nebuvo, nebuvo jokio pasipūtimo, jokio, kaip sakant, netgi kaip tik per daug nesiviešinom...“⁴⁹

Bėgant metams „Šluotos“ darbuotojų darbas su laiškais darėsi vis profesionalesnis. 1976–1977 m. apie laiškus pirminės partinės organizacijos dokumentuose rašoma, jog padidėjęs spausdinamos medžiagos veiksmingumas, sumažėjo kitų institucijų atsirašinėjimo faktų (LYA 1976, F 15020, ap. 1, b. 11, l. 23)⁵⁰. 1976 m. nebeminimas didelis aktyvo trūkumas (LYA 1976, F 15020, ap. 1, b. 12, l. 38). 1976 m. lapkričio 3 d. pirminės partinės organizacijos sekretoriaus R. Tilvyčio ataskaitoje teigiama, jog „skaitytojai mato, kad ir žurnalas pajėgus šį tą nuveikti, nes konkrečiai nurodoma, kaip nubaudžiami įvairūs pažeidėjai, kaip šalinami iškelti trūkumai“ (LYA 1976, F 15020, ap. 1, b. 12, l. 26). Vienas žinomiausių ir ilgiausiai išlikusių skyrelių buvo „Brūkštelėjus“ arba „Šluotai brūkštelėjus“, spausdinamų nuo 1956 m., kuris padėjo kurti „Šluotos“ veiklos sėkmės įvaizdį. „Brūkštelėjus“ pateikdavo konkrečias nuobaudas: pažeminimą pareigose, išmetimą iš darbo, premijos nubraukimą, piniginę baudą ar pervedimą į kitą darbą. „Atsirašinėtojų užpečky“ buvo skelbiamos nesureagavusios ar formaliai atsakiusios institucijos.

Laiškai „Šluotai“ ir skundų žanras

Martinus Dimitrovas laiko žmonių skundus spontaniškais, jie galėjo pateikti jų nuomonę apie komunistinės Bulgarijos režimo problemas (žmonės daugiausiai rašė apie vartojimą ir korupciją) (Dimitrov 2014b). Šie laiškai, anot Dimitrovo, buvo pasitikėjimo dokumentai, tai, kad devintajame dešimtmetyje laiškų skaičius sumažėjo, rodo, jo nuomone, ir pasitikėjimo mažėjimą (Dimitrov 2014b). Tačiau „Šluotai“ siųsti laiškai nebuvo spontaniški dokumentai, dažnai nuosekliai apgalvoti ir atidžiai parašyti, jie taip pat buvo tam tikra dokumentinė fikcija, kurioje

⁴⁸ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2015 07 29.

⁴⁹ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

⁵⁰ Veiksmingumas reiškė, jog „Šluotos“ kritika tapo efektyvesnė, ji gaudavo daugiau atsakymų į kritinę medžiagą, atsakymai būdavo nuodugnesni, konkretesni ir platesni. Žr., pavyzdžiui, diskusiją apie veiksmingumą (LYA 1976, F 15020, ap. 1, b. 12, l. 23); A. Lukšos ataskaitą „Apie „Šluotoje“ spausdinamos medžiagos veiksmingumą“ (LYA 1977, F 15020, ap. 1, b. 13, l. 35–46). Platesnę diskusiją apie „Šluotos“ satyrinį teisingumą žr. Klumbytė (rengiama).

buvo įprasminami tam tikri žanro reikalavimai. Tokie dokumentai taip pat buvo savikūros žanras: juos rašydami, skaitytojai mokėsi matyti ir jausti socialistinę realybę per tam tikrą žurnalo formuojamą „trūkumų“ kasdienybės prizmę. „Šluota“, leisdama kritiškai žvelgti į neigiamus realybės aspektus, ugdė kritinį pilietiškumą, kuris išreiškė ir ideologiškai nepriimtina kritiką dėl paties režimo.

„Šluotai“ rašyti laiški dažniausiai trumpi, nors kartais būdavo iki keleto ar net keliolikos puslapių, jei autorius atsiųsdavo papildomos informacijos ir įvairių raštų, parodančių, kaip ši problema buvo sprendžiama kitų institucijų. Laiškai dažniausiai parašyti lietuvių kalba ir dauguma jų atsiųsti vyrų. Nors tiek moterys, tiek vyrai rašė visais klausimais, vyrų laiški dažniau svarstė viešosios tvarkos klausimus, o moterų – su namu ar butu susijusius reikalus.

„Šluotai“ rašė miestų, miestelių ir gyvenviečių gyventojai. Gyvenvietėse ir kolūkiuose paprastai kritikuojami kolūkių ar ūkių vadovai, kartais vardijami traktoristai, kurie dirba girti, arba rašoma apie įvairų turto grobstymą, švaistymą, neūkiškumą ir keistas „racionalizacijas“, pavyzdžiui, karpių šaldymą natūraliu būdu, žiemą „sušaldant“ 20 tonų karpių Arnėnų žuvininkystės ūkio tvenkinyje (LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 173). Mieste problemos būdavo įvairesnės: gyventojai, gyvenantys daugiaaukščiuose namuose, turėjo savų problemų, susijusių su komunaliniais ir viešosios tvarkos dalykais, jie taip pat rašydavo apie įvairias aptarnavimo ir paslaugų problemas. Tiek kaime, tiek mieste dauguma problemų kartodavosi: blogas gatvių apšvietimas, neveikianti kanalizacija, nesutvarkyta aplinka ar nepagarbus viršininkų elgesys.

Laiškai parašyti žinant ar numanant, ką galima rašyti „Šluotai“ ir kokius laiškus ji spausdins. Kaip ir įvadiniame pavyzdyje dėl laidojimo namų, skaitytojai rašė apie viešosios tvarkos pažeidimo atvejus, įvardindavo kaltuosius, pateikdavo liudininkus, nurodydavo, jei jau buvo kreipęsi bandydami išspręsti problemas. Tarp „Šluotos“ laiškų beveik nėra tokių, kurie būtų skirti konkrečioms vieno žmogaus problemoms. Net jei rašoma apie nesutvarkytus butus, namų laiptines ar gyvenamųjų namų rūsius, paprastai skundai pateikiami su daugelio gyventojų parašais. Viename laiške moteris dėkoja „Šluotai“, kad padėjo gauti varžtų. Kartu pamini, kad baldų kombinato direktorius buvo nepatenkintas jos skundu dėl mažo varžtelio. Bet tai „visa eilė trūkumų“, teisinosi moteris (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 304, l. 88). „Šluotos“ pagalbos reikėjo tiek gaunant varžtus, tiek sprendžiant svarbius fabriko direktoriaus piktnaudžiavimo klausimus.

„Šluotos“ redakcijos laiškų patikros dokumentai atskleidžia, kad žmonės kartais manipuliudavo faktais ar dramatinuodavo situaciją siekdami atkreipti „Šluotos“ dėmesį. „Šluotos“ laiškų skyriaus vedėjas dažnai siųsdavo laiškus patikrai į vietines redakcijas, kur turėjo savo atstovus. Iš šių redakcijų gaudavo ne tik atsakymus, ar faktai pasitvirtino, bet kartais ir patarimus, kad „Šluotai“ neverta kištis, čia – laiško autoriaus ir apskųstojo seni šeimyniniai reika-

lai. Žmonės perdėdavo skaičiuodami namo statybos broką ir dramatinuodavo situaciją, rašydami, jog naujai statomas namas su pasvirusiomis sienomis tuoj gali sugriūti (LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 254) arba jog jie turi valgyti kanalizacijos vandenyje išmirkusias bulves ir daržoves (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 16). „Šluotos“ laiškų skyriaus darbuotojai atsakydavo nepasitvirtinisiais atvejais, jog ne viskas yra taip, kaip parašėte, persiūsdavo patikros faktus, kartais net pasakydavo, kad ir patys gyventojai yra kažkiek kalti dėl susidariusios situacijos.

„Šluotos“ darbuotojai dažniausiai patys turėdavo paversti laiškuose aprašytus atvejus humoristiniais, kartais visiškai perdarydami laiško turinį ir prirašydami nebūtų dalykų. Atsakydama į skaitytojų skundą apie apsemtą rūšį (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 16), „Šluota“ išspausdino satyrinį vaizdelį, kaip namo gyventojai siūnčia kelis augalotus vyrus su žvejų batais gelbėti jų stiklainių su uogiene ir grybais, triračio, krepšelio bulvių, slidžių ir kitų gėrybių iš apsemto rūšio. Vienas batuotas vyras užsimaukšlino dujokaukę, kitas mediniu gnybtuku užsispaudė nosį ir su žvakėmis dingo rūsyje. „Šluota“ pasišaipė iš Lazdijų komunalininkų, kurie daug metų nesutvarko šio namo. Sako, jog jie ruošia nutarimo projektą, pagal kurį „bulves, esą, gyventojams bus rekomenduojama laikyti sofų-lovų patalynės dėtuvuose, uogienes, grybus – skalbimo mašinose ar akordeonų futliaruose“ (Pelėgrinda, Saulius 1979: 7).

Laiškų autoriai save dažnai pateikia kaip neturinčius galių, nusivylusius ar pasipiktinčius, nuolankiai „Šluotos“ prašančius išspręsti problemas ir atkurti teisingumą. Kartais žmonės rašo, jog „Šluota“ yra vienintelė jų viltis, kiti rašo su „didžiausiu prašymu ir viltimi“ ar „smarkiai nuskriaustas ir didelės bėdos prislėgtas“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 301, l. 187; LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 301, l. 174; LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 304, l. 156). Kiti mini, jog jau kreipėsi kur tik gali, varstė kabinetų duris: „visur mums žada, ramina, o mes vargšeliai visi laukiam, tik niekaip negalim sulaukti“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 16). Retesniais atvejais siūnčiami politiškai angažuoti laišukai, kur imamasi iniciatyvos, klausama – kaip tai galima. Tikėjimas savo teisėmis ir atviras teisingumo reikalavimas buvo susijęs su aukštesniu rašančiųjų statusu. Politiškai angažuotus laiškus siuntė žurnalistai, juridiniai konsultantai ar net milicijos darbuotojai. Jie laiškuose neprašydavo: „Šluotele, padėk.“ Nors retai, bet kartais laiškų rašytojai paklausdavo, ar gali „komunistas taip elgtis“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 25), ir pabrėždavo, jog „reikalinga kovoti su dar pasitaikančiais trūkumais“, tiesiogiai paminėdami oficialųjį ideologinį diskursą (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 304, l. 55). Kitais atvejais skaitytojai primindavo apie savo pilietiškumą, atsidavusį darbą ir pasiaukojimą viešam interesui moralizuodami apie žeminančius darbo santykius ar aptarnavimą (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 302, l. 68–69a).

Dauguma laiškų autorių teigiamai atsiliepė apie „Šluotą“⁵¹. Skaitytojai kartais kreipdavosi mažybiniais žodeliais „gerbiamoji Šluotele“, taip išreiškdami pagarbą ir susižavėjimą. Savo laiškuose jie užsimindavo apie tai, kaip skaito „Šluotą“, kaip pasidžiaugia, kad „Šluota“ siekia teisingumo. „Šluota“ taip pat buvo vadinama „galinga“. „Tai ginklas“, – rašė vilnietis prašydamas „Šluotą“ pasidomėti Vilniaus centre esančia alaus darykla, iš kurios sklinda bausis kvapas, kur jis matė dvi bevemiančias moteris (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 13).

„Trūkumų“ kasdienybė ir kritinis pilietiškumas

Daugumą skaitytojų laiškų būtų galima suskirstyti į tris grupes: 1) skundai dėl viešosios kasdienės erdvės; 2) skundai dėl vartojimo, aptarnavimo ir paslaugų; 3) skundai dėl darbo santykių. Pirmą grupę laiškų susijusi daugiausia su materialiniais kasdienybės aspektais, antra – su mainais viešojoje erdvėje, trečia – tiesiogiai su žmonių santykiais.

Vieša kasdienė erdvė

Dauguma laiškų kūrė stiprų vizualų viešosios erdvės netvarkos vaizdą. Skaitytojai rašė apie paliktas statybines medžiagas, nesutvarkytus tiltus, nenutiestus elektros tinklus arba pavojingai neuždengtus elektros laidus, kelius su kiaurymėmis, apsemtus pravažiavimus, nesutvarkytas gyvenamųjų namų teritorijas, apleistą vaikų žaidimo aikštes, rūdijančius sunkvežimius, traktorius laukuose, prišiukšlintus parkus ir užterštas upes bei ežerus.

Netvarka buvo patiriama kiekvieną dieną: žmonės turi braidyti per purvus eidami į darbą, vaikyti žiurkes tualetuose ar eiti per vielas išėję pasivaikščioti į parką. Štai Šilutės Pievų gatvėje esančių „barakų“ gyventojų vardu viena moteris rašo:

Tebebraidome po balas savo gatvėje, geriame nešvarų vandenį iš nesutvarkytų šulinių, nuėję į tualetus, pirmiausia iš ten išsibaidome riebias iki 25 cm ilgio žiurkes. Pelių ir žiurkių pilna ir butuose. <...> Artėja žiema. Vėl šalsime savo barakuose, kurių sienos iš dvigubų lentų su tuščiu tarpu tarp jų (kas tarp jų buvo, seniai supuvo) (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 107–108).

„Šluota“ išspausdino faktinį feljetoną „Svarbiausia smulkmena“, kuriame aprašė, kaip „Šluotos“ korespondentai lankėsi Šilutėje. Tikri faktai buvo įpinti į humoristinę fikciją: Pievų gatvės gyventojai miltus ir kruopas laiko palubėje

⁵¹ Žmonės atsiųsdavo ir „Šluotą“ kritikuojančių (pvz., LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 278), kaltinančių (pvz., LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 278) ir grasiinančių (pvz., LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 18) laiškų, bet jų nebuvo daug. Retais atvejais „Šluota“ gaudavo laiškų, kuriuose skųsdavosi, kad jie buvo neteisingai aprašyti (pvz., LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 278). Keliais atvejais laiškų autoriai rašė, kad jie laiško „Šluotai“ nėra rašę, kad kažkas parašė jų vardu, ir prašydavo išsiaiškinti ir patraukti rašiusiuosius baudžiamojon atsakomybėn (pvz., LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 49).

gelbėdamiesi nuo žiurkių, katės iš ten bėga neatsigręždamos kaip ir sanitarinės-epideminės tarnybos darbuotojai, kūrena jie pirktomis vogtomis anglimis arba visokiomis rastomis lentomis, švaraus vandens neturi... Feljetonas baigiamas, kad aprašytos vadinamosios smulkmenos savo svarbumu yra ne menkesnės už garsėjančius daugiamilijoninius Šilutės melioratorių darbus (Kikilis 1980: 3).

Skaitytojai pastebėdavo netvarką parkuose, skveruose ir žaidimų aikštelėse. Reportažuose apie Alytų 1975 m. „Šluotos“ korespondentai rašė skyrelyje „Atrakcionas „savitarna“, kad miesto parke kelinti metai stūkso nesutvarkytas karuselės pastatas (žr. 1 pav.):

Ot, vaikučiai tie pašėlę!
Kam taisyti karuselę,
Jeigu jiems ir taip smagu –
Be drambliukų ir žirgų... (Ot, vaikučiai... 1975: 7)

Netvarka viešojoje erdvėje kėlė nesaugumą, kurį laiškų autoriai siejo su įvairiais, net mirtiniais pavojais. Viename laiške Kauno rajono Babtų gyventojas rašo, jog dėl nesutaisyto kelio žuvo jaunas motociklininkas (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 301, l. 13–14); kitame laiške pasakojama, kaip dėl duobės kelyje žmonės padarė avariją, keleiviui buvo sulaužyti šonkauliai ir sutrenkta galva; autobusas įvažia-

1 pav. Žaidžiantys vaikai sulūžusioje karuselėje Alytaus miesto parke.
Išspausdinta „Šluotoje“ 1975 m. Nuotraukos originalas saugomas LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 306, l. 127

2 pav. „Iš tolo „šviečia“ būsiamasis Trakų stadionas...“, 1982 m. Neišspausdinta „Šluotoje“
Trakų gyventojų atsiųsta nuotrauka (LLMA 1982, F 361, ap. 2, b. 628, l. 9)

vęs į griovį išmušė vienai moteriai dantis, sutrenkė keleivius, kitas autobusas įkrito į griovį šalia kelio (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 155–156). Kiti skundėsi dėl neapšviestų gatvių ir viename laiške priminė, kad čia neseniai įvyko dar vis neišaiškinta žmogžudystė (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 107).

Labai daug laiškų aštuntajame dešimtmetyje aprašydavo blogai pastatytus ir blogai įrengtus naujus namus bei nesutvarkytą aplinką (žr. 2 pav.). Kaišiadorieitis, apsigyvenęs naujame kooperatiniame name, rašė „Šluotai“ 1975 m.: „1974 m. gegužės mėn. čia pastatė tokį kooperatinį namą, kurį pavadino labai gražiu vardu „Draugystė“. Šis kooperatinis namas buvo pirmutinis ir turbūt paskutinis, daugiau į kooperatyvus ir draugystes nieks nesijungs.“ Šiame name pirmo aukšto gyventojai apsemti, drabužiai supeliję spintose, kitiems durų rankenos iškritusios, dušų nėra, o „per grindų plyšius tai naktį pelytės galvutes kamšo ir juokiasi, sako, taip Jums ir reikia, jeigu neturėjot kur pinigų padėti“, balkonai „kaip fermoje žalmargės karvės, plėmas rudas, plėmas baltas“, traktoriai kiek galėdamas traiško pačių gyventojų pagamintus tiltelius, traktorininkas „sėdi traktoriuje ir juokiasi, kaip mokinukai eidami į mokyklą maudosi iki juosmens purve“ (35 parašai) (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 302, l. 6–7).

Aprašoma „trūkumu“ kasdienybė iliustravo negatyvų aplinkos ir žmogaus santykį. Seni būstai nebuvo modernizuoti, o nauji nesuteikė galimybės gyventi tokios socialistinės modernybės sąlygomis, apie kurią buvo nuolatos kalbama laikraščiuose ir per televiziją⁵². Naujos modernios erdvės „Šluotai“ padedant buvo suprantamos kaip neišbaigtos, nesutvarkytos, nesaugios, žmonių ir valstybės nerūpestingumo ir aplaidumo rezultatas. Laiškai kalbėjo apie socialistinės modernybės broką ir nuolaužas.

Vartojimas

Vartojimas buvo kita sfera, su kuria susidurdami skaitytojai patirdavo įvairių „negerovių“ ir „trūkumų“. Vėlyvuju socializmu nuosaukus vartojimas ir materialinės vertybės nebuvo smerkiamos (plg. Paretskaya 2012). „Šluotoje“ egzistavo abi tendencijos: pirma, miesčioniškumo, materializmo ir vartotojiškumo pasmerkimas, kuris dažnai buvo siejamas su kapitalizmu ir Vakarų kultūra, bei, antra, vartojimo rėmimas keliant klausimus apie prekių deficitą, nekokybiškas prekes, nehygienišką supakavimą, nesąžiningą aptarnavimą ar paslaugų nebuvimą. Katherine Verdery socialistinės Rumunijos atveju teigė, kad vartojimas buvo suprantamas kaip piliečių „teisė“ (Verdery 1996), tačiau egzistavo, anot Peteri György, „įtampa tarp imperatyvo demonstruoti socialistinius vartotojų produktus geriausiu aspektu ir skatinti jų teisingą (ir skoningą) naudojimą norint modernizuoti ir civilizuoti visuomenę, tuo pačiu metu atgrasinti nuo pernelyg didelio vartojimo (angl. *conspicuous consumption*) kaip statuso išraiškos, netinkamos mados įtakos arba nereikalingo švaistymosi“ (György 1992: 19–21, cit. iš Fehérváry 2009: 438).

Apie vartojimą žmonės rašė, jog negali nusipirkti daiktų, turi permokėti už prekes, kad jų gautų, negali gauti savo dydžių rūbų ar batų, laukia ilgose eilėse, yra siuntinėjami iš vienos vietos į kitą, nekultūringai aptarnaujami prekybos vietose, turi valgyti šaltą arba nešviežią maistą valgyklose ir restoranuose. Kalbant apie aplinką ne visada aišku, kas kaltas, o vartojimo ir paslaugų sektoriuje su nemandagiais pardavėjais ar sukčiaujančiomis kasininkėmis laiškų autoriai susitikdavo tiesiogiai. 1980 m. gyventojas iš Kauno rašo apie įstiklinimo įstaigas, kurios visada uždarytos Kaune. Jis radęs vieną veikiančią senamiestyje, turėjo ne kartą ten eiti, kol pagaliau jam išplovė stiklą. Priėmė ją šioje įstaigoje rūkydama ir kalbėdama telefonu išrašinėjo žmonėms čekius, žmonės ilgai laukė. Žmonės labai pasipiktinę, rašė laiško autorius, stiklinimo dirbtuvės darbu, darbo metodu, priėmėjos elgesiu – nesąžiningumu, neteisėtu aptarnavimu. Laiško autorius pridėjo kvitus, išrašytus daug didesniems stiklo išmatavimams, nei jis pirko (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 63–64).

⁵² Apie socialistinių būstų ir materialios aplinkos modernizavimą ir gyventojų politines tapatybes Vengrijoje žr. Fehérváry 2013.

3 pav. Pasvalys, autobusų stotis. 1975 m. Š. Faino nuotrauka. Išspausdinta „Šluotoje“ 1975 m. Nuotraukos originalas saugomas LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 306, l. 12

„Šluotoje“ taip pat kartojasi laiškai dėl blogo transporto aptarnavimo paslaugų. 1975 m. gegužės 23 d. „Šluota“ išspausdino Š. Faino nuotrauką (žr. 3 pav.) apie Pasvalio autobusų stoties madas: „Pasvalio autobusų stotyje nauji mados vėjai nupūtė visus suolelius. Niekuo dėtos į objektyvą patekusios moterėlės, laukdamos autobuso, sėdasi ant „grynos“ žemės. Žavu, patogiu, bet hipiškumas juk ne jų amžiui.“⁵³ Albertas Lukša, žiūrėdamas į šią, 42 metų senumo nuotrauką 2017 m. vasarą savo sodyboje, svarstė prisimindamas savo darbą „Šluotoje“, jog nors ir atrodo, kad tai smulkmena, bet juk iš tiesų reikalingas žmonėms suoliukas...⁵⁴ 1975 m. „Kolektyvinio darbo“ žurnalistas rašė apie „kuriozus“ dėl Anykščių autobusų: ateina žmogus į autobusų stotį ir spėlioja – važiuos autobusas ar nevažiuos. Per dieną į reisus neišvyksta 5–7 autobusai. Bilietai kartais parduodami kasoje, kartais autobuse, kartais niekur. Konduktorės ir vairuotojai pasiima pinigus sau. Kartais keleivis pralaukia keletą valandų ir išeina pėsčiomis. Autobusų vairuotojai kartais išvažiuoja pietauti ir į reisą negrįžta (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 301, l. 38–44). Kitas 1971 m. laiškas kvietė „Šluotą“ atvykti „į Švenčionis autobusų stoties aptvarkyti“. Laiško autorė B. G. aprašė, kaip valytoja šlavė grindis taip, kad „dulkės ir nuorūkos tik švilpė į kampus ir pasuoles <...>. Salėje švilpavo

⁵³ Šluota 13: 15. 1975.

⁵⁴ Interviu su Albertu Lukša, Širvintų raj., 2017 08 05.

šaltas skersvėjis, nes abiejų stoties durų stiklai išdaužyti <...>. Atvyko moteris su dviem vaikais ir nudžiugo pamačiusi ant durų užrašą „Motinos ir vaiko kambarys“, bet durys užrakintos...“ Laiško autorė kvietė „Šluotą“ atsivežti ir skudurą, pasirašė „Su pagarba ir su sloga, B. G.“ (LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 79).

Rūbai buvo kita problemiška vartojimo ir aptarnavimo sfera, apie kurią skaitytojai rašė „Šluotai“. Moterys rašė apie tai, kad negali gauti reikiamų dydžių arba kad rūbai blogai pasiūti ir neišeina jų nešioti, kad gerai siuvančių įmonių produkcijos neįmanoma gauti, nes ją iš karto „išgraibsto“ (žr., pvz., LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 121–123). 1975 m. vilnietė rašė apie blogai pasiūtus „Baltijos“ vyriškus marškinius ir moteriškus liemenukus, vaizdžiai nusakydama, kaip vyriškų marškinių „kalnierius“ lipa „vos ne iki ausų“, o „užsidėjus tokį liemenuką tampa invalidu, nes viena krūtis lenda po pažastim, o kita priešingai, be to, kelia krūtį ne į viršų, o stumia į apačią“ (žr., pvz., LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 121–122). Savo laišką pabaigė įterpdama ideologiškai teisingą teiginį, pabrėždama socialistinės produkcijos pranašumą prieš importinę: „importo ieškoti tiesiog šlykštu, mes galime ir turime gaminti gerai ir pas save“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 123). Kitame laiške dvi moterys klausė „Šluotą“, kur galima nusipirkti moteriškus šiltus batus 39–41 dydžio. „Ši problema yra labai aktuali, kadangi, man pačiai apvažinėjus visas LTSR [Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje] esančias parduotuves, tokio numerio žieminių batų nėra ir, kaip sako pardavėjos, nebuvo ir nebus“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 66). Jos svarstė, jog didelių numerių batai turbūt parduodami tik pažįstamiems iš sandėlio, nes parduotuvėse būna tik mažų numerių. O turguje didelio numerio žieminiai batai iki 180 rublių (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 66–66a). „Labai prašome, padėkite išspręsti šį metų metais besitęsiantį klausimą <...>, tad tegul pagalvoja ir apie mus, kad nereikėtų mums bėgioti ir maldauti pardavėjų mums reikalingo numerio batų“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 66–66a).

Nors oficialiai „Šluotoje“ *blato* santykiai ir buvo smerkiami, skaitytojai juose dalyvavo ir net rašė apie tai „Šluotai“⁵⁵. Kai kurie prašė neskelbti jų pavardės ar pasirašė slapyvardžiu, kad šių santykių nesugadintų. Pavyzdžiui, kaunietis, pasivadinęs slapyvardžiu „Kaunelis“, rašė, kad kioskininkė neparduoda cigarečių, jei neduodi daugiau kapeikų, ir aiškino: „Rašausi slapyvardžiu todėl, kad bijau, jog sužinoję kas aš, negausiu deficitinių cigarečių, kad ir kaip maloniai šypsočiausi“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 33).

Žmonių darbo santykiai

„Šluota“ propagavo socialistinį humanizmą, kuris buvo suvokiamas kaip pranašesnis už kapitalistinį, besiremiantį konkurencija ir individualizmu. Darinės santykiai kolektyve, darbuotojų savitarpio pagalba ir užtarimas, sąžiningi santykiai buvo dorybės, propaguojamos „Šluotos“ puslapiuose. Žmonės

⁵⁵ Apie *blatą* žr. Ledeneva 1998.

laiškuose rašė apie priešingybes: kasdienę neteisybę darbovietėse, vadovų nesiskaitymą, piktnaudžiavimą konkrečių žmonių atžvilgiu. Direktorių nebūna darbe, viršininkai nebaudžiami ir turi daug užtarėjų, pašalinti valdžios atstovai randa šiltą vietelę kitame darbe, valdžios šeimos nariai yra priimami į darbą, gauna atlyginimą, bet nedirba.

Tiek skaitytojų laiškuose, tiek „Šluotoje“ atskiriamos skirtingos galios hierarchijos grupės – pažeidžiamų darbuotojų ir nebaudžiamų piktnaudžiaujančių viršininkų. „Šluotos“ satyriniame vaizdelyje „Rieda ratai, ried ratukai“ rašoma apie tai, kaip viršininkus galima atpažinti pagal tarnybines mašinas: stovi prie suomiškos pirties, o vasarą – prie upės, ežero, Palangoje. Važinėjasi tomis mašinomis ir jų artimieji, o tai kainuoja valstybei, valdiškuose garažuose viršininkai pasistato nuosavas mašinas (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 93–96).

Laiškai, kaltinantys viršininkus, atskleidžia psichologinį smurtą arba sunkias darbo sąlygas. Štai foto ateljė vedėjas nevienodai skirsto meistrams darbą, vienu labai maži, kitų dideli atlyginimai, bet to, vedėjas uždarbiauja sau darbe, atlieka neapiformintus darbus, neišduoda paslaugų kvitų. Paklausus ko nors, „vietoje atsakymo išgirsti šaukimą ir kvailinimą“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 124a), neišleidžia atostogų ir turbūt bando atsikratyti „neparankios liudininkės“, – rašo foto ateljė meistrė (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 124–125a). Kito skaitytojo laiške raportuojama apie darbuotojų sunkias darbo sąlygas tarybiniam ūkyje galvijų penėjimo fermoje. Fermoje neveikia vandentiekis, o „invalidė valytoja priversta vandenį gėrimui ir buitinių patalpų valymui vežti iš namų vaikišku vežimėliu. Į valytojos prašymus atvežti į fermas vandens ūkio administracija nereaguoja“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 301, l. 37).

Laiškuose apie darbą ir kolektyvą rašančiųjų pažeidžiamumas iškyla ir jų prašymuose neskelbti laiškų autorių pavardės. Jie bijo kasdienio psichologinio smurto, kurį gali patirti („mane apšauks“), būti išmesti iš darbo, netekti priėjimo prie resursų ar netekti privilegijų, kurias turi. Kai kurie skaitytojai pamini, jog jiems pagrasinama nerašinėti ar netgi kerštaujama už skundus (žr. LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 304, l. 156; LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 16)⁵⁶. Rašantieji jautė, jog jų kolektyvo santykiai buvo nesuderinami su oficialia socialistinės visuomenės ideologija. Lauko darbininkas iš Jurbarko rajono klausė: „Ar partinis žmogus gali daryti ką nori, vogti kiek nori ir jo įstatymai nebaudžia?“ Ūkvedys vogė grūdus tonomis ir jis yra nebaudžiamas, o jei kas, tai pykstama ant „skundikų“. Darbininkas savo laiške kalba apie socialistinę nelygybę, jog gyvena daug buožių, jog blogai neturtingiems žmonėms ir pensininkams. Yra

⁵⁶ Apie persekiojimą užsimenama „Šluotos“ pirminės partinės organizacijos protokoluose (žr. LYA 1977, F. 15020, ap. 1, b. 13, l. 23).

direktoriaus „globojamieji“. „Jis myli tuos, kurie „kombinuoja“, bet kartais priverstas „bausti“ <...> tik už tai, kad nemoka vogti“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 303, l. 84–85a).

Kritinis neigiamas santykis su kasdiene aplinka, vartojimo ir darbo sfera buvo pilietiškumo išraiška. Kritikuodami žmonės buvo įtraukti į jiems Komunistų partijos lyderių numatytą dalyvavimą valstybės kūrimo ir valdymo (žr. *Указ Президиума...* 1968). Rašydami laiškus jie siekė tvarkos, saugumo ir teisingumo viešai prieinamomis formomis. Rašymas buvo ne tik ideologinis kasdienybės kūrimas, išreiškiamas per tam tikrų negerovių pastebėjimą bei „Šluotos“ skatinamą moralinį emocinį santykį su aplinka, daiktais ir žmonėmis, tai buvo ir neideologinis kasdienybės perkūrimas, „trūkumus“ susiejant su socialistine santvarka ir valdžia bei kvestionuojant pačią santvarką ar kaltinant valdžią.

Santvarkos kritika

Nors ideologiškai socialistinėje visuomenėje „trūkumai“ turėjo būti tik „vis dar pasitaikantys“, tam tikros išimtys ir kai kurių žmonių apsilėidimo ar blogų sprendimų išdava, laiškų autoriai rašė apie „trūkumus“ ne kaip dalį, o visumą, ne išimtį, o kasdienybę, tokiu būdu priskirdami „trūkumus“ socialistinei santvarkai ir tapdami jos kritikais. Aprašomajai „trūkumų“ kasdienybei buvo būdinga ištęstumas laike (niekas nepadedo, nusibodo kęsti), kartojimasis erdvėje (ne tik mažiekiečių reikalas, nedirba visos įstiklinimo įmonės, visoj LTSR nėra batų), emocinis moralinis įkūnytas patiriančio asmens santykis su materialia aplinka ir daiktais bei žmonėmis (klampojau per purvus, bijom, kad neparduos prekių). Skaitytojų laiškuose pačios santvarkos kritika daugiausia egzistavo užuominų ir potekščių lygyje⁵⁷. Užslėpta santvarkos kritika būdinga ir „Šluotos“ skelbtiems ir neskelbtiems dailininkų darbams (žr. Klumbytė 2014); buvę „Šluotos“ skaitytojai taip pat prisiminė juokėsi iš valdžios ir santvarkos vartydami „Šluotos“ puslapius⁵⁸.

Tokie pasvarstymai, kaip „nesinori tikėti, kad kosminių raketų amžiuje mūsų šalyje neatsirastų klijų, galinčių tvirtai laikyti [batų] padą“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 302, l. 42.), galėjo būti subtili užuomina apie socialistinę santvar-

⁵⁷ Aukščiausios valdžios ar santvarkos kritika turėjo būti slepiama: „Kremlius“, „Maskva“ ar kitos aiškios nuorodos į aukščiausią valdžią galėjo pasirodyti tik laiškuose, bet nebuvo spausdinama „Šluotoje“. Aiškūs antirusiški ir antisovietiniai laišškai turėjo būti perduoti KGB. Tačiau dažnai ribos nebuvo aiškios; kas ideologiškai leistina, o kas ne, keitėsi įvairiais laikotarpiais (žr. Streikus 2009).

⁵⁸ Tikrųjų laiškų autorių motyvų atskleisti vien iš jų laiškų neįmanoma ir nebūtina, kadangi motyvas susieja laiškų rašymą ar tam tikrą teiginį su tam tikra rašančiojo intencija paslėpdamas sudėtingą laiško rašymo kontekstą, kuriame laiškas funkcionavo, taip pat įvairialypį priežastingumą, kuris lėmė laiško pasirodymą.

ką. Tačiau ir juokdamiesi iš suplyšusių batų skaitytojai galėjo šaipytis iš pačios santvarkos⁵⁹. 1975 m. vyras iš Telšių rašė apie po pirmo apsiavimo atsilupusius „Raudonojo Spalio“ batų padus ir bandė atsakyti, kas kaltas:

Kalčiausia žinoma žiema – atidrėko sniegas, sudrėko bato klijai, atšoko padas.

Kaltas tu pats, – rodos girdžiu bočiaus balsą, mes eidami į bažnyčią batus ant pečių nešdavomės ir tik šventoriuje apsimaudavom.

<...> kaltas ir Raudonojo Spalio fabrikas, ypač įpakavimo cechą, galėjo batų dėvėjimo instrukciją pridėti, arba bent lietsargį ant dėžutės nupiešti. Kalti žinoma ir prekybininkai, jie galbūt Frank-Kruko laidotuvių firmai skirtus batus gyviems žmonėms pardavinėjo“ (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 302, l. 42–44a).

Pataria ir „Raudonajam spaliui“ klumpes gaminti, kad nesusidėvėtų, bus pigi žaliava ir klijų nereikės gamybai (LLMA 1975, F 361, ap. 2, b. 302, l. 43a).

Skaitytojų laišakai netiesiogiai kėlė klausimus dėl valdžios ar režimo legitimumo ir funkcionalumo, dėl neatitikimo tarp ideologijos deklaruojamų vertybių – darbo žmonių lygybės, pagarbos eiliniam žmogui, gyvenimo sąlygų gerėjimo – ir kasdienių patirčių. Reflektuodamas apie išplitusius neteisingumo ir *blato* santykius kasdienybėje savo laiške „Po paskaitos“ rašė vyresnysis juriskonsultantas: prie jo po paskaitos priėjo žmogus, kuris paklausė, kodėl prokuratūra toleruoja kyšininkavimą. Jis bandė atsakyti, kad tai praeities atgyvena, bet anas ėmė pateikinti įvairius pavyzdžius: gydytojas besideginančiam pajūry rašo „biuletenius“, teisėjas neteisingai sprendžia bylas, butus gauna be eilių, garažai skiriami asmenims, neturintiems mašinų. Paskui pateikė pavyzdį, kaip mirus kažkokiai moteriai, 80-metė senutė iš jų namo negavo jos buto, kuris yra dviem aukštais žemiau, tas butas buvo perduotas mirusiosios dukrai, kuri turi kitą butą. Ar dėl to, kad senutės kišenės per plonos? (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 80–85.) Klausytojas klausė vyresnįjį juriskonsultantą: „Kas jūs? Naivuolis, kuris nesupranta, ką šneka, ar sąmoningas mulkintojas. Pasirodo, jūs priklausote pastariesiems. Dėka tokių ir klesti kyšininkavimas“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 84). Juriskonsultantas baigė savo laišką pamąstymu: „Deja, klausytojai dabar išprusę ir daiktus vadina savo vardais. Ir klausia tiesiai – kada nustosime tenkinęsi kyšininkų pabarimais ir imsime kirsti jiems per nagus visu įstatymo griežtumu“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 85).

Tokios kritikos, kuri tiesiogiai nurodytų, kad ideologinis diskursas neatitinka realybės, „Šluotos“ išspausdintoje medžiagoje nėra, o ir žmonių laiškuose ji labai reta. Tačiau kai kurie laišakai „Šluotai“ peržengia skundų rašymo ribas ir apibendrindami kaltina valdžios atstovus dėl žmonių patiriamų problemų. To-

⁵⁹ Karikatūrų kritika, kuri buvo spausdinama „Šluotoje“, buvo nukreipta ir į santvarkos kritiką (žr. Klumbytė 2012).

kie apibendrinimai buvo nepriimtini „Šluotai“, kadangi jie galėjo būti suprasti kaip santvarkos kritika, o ne vis dar pasitaikantys trūkumai, atsirandantys dėl pačių žmonių ydų – „biurokратиškum[o], bukam[o] ir t. t.“ (LYA 1971, F 15020, ap. 1, b. 9, l. 111). Mažeikiečiai, pavyzdžiui, prašė „Šluotą“ padėti išspręsti statybininkų darbo broko ir neatliktų darbų statant jų namą problemą ir rašė:

„Žadėjome kreiptis pagalbos į partijos komitetą, vykdomąjį komitetą, tačiau pasirodė ten dirba tiek nutolę nuo paprastų mirtingųjų, jog net duonos kombinate kepasi atskirą, mažeikiečių pavadintą „partinę“, duoną. Argi jie suaudins [neaiškus žodis. – N. K.] sau galvą dėl tokių niekų? Juk jų pasistatytas „kremlius“ senamiesčio centre buvo atiduotas naudoti su aplinkui žaliuojančia žolyte“ (šešiolika parašų) (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 541, l. 6–7).

Kaltinimai galėjo būti mesti ne tik santvarkai ar valdžiai, bet ir „broliams lietuviams“ arba „rusams“. Vienas skaitytojas savo laiške rašė: „Juk mes gyvename socialistinėje visuomenėje, kuri, kaip nusakė K. Marksas, yra pati teisingiausia, tai kodėl toks akių dūmimas iš brolių lietuvių pusės“ (LLMA 1971, F 361, ap. 2, b. 207, l. 270). Kitame anoniminiame 1984 m. laiške skaitytojas ragino „Šluotą“ įvardinti tikruosius kaltininkus – nebijoti ir pasakyti tiesiai, ar rusai mus užkariavo (žr. 4 pav.). Šį laišką, kuris galėjo būti ir provokacija, tikrinanti „Šluotos“ darbuotojų budrumą, ar galbūt kurio nors iš pačių šluotiškių „šposas“, „Šluota“ perdavė KGB:

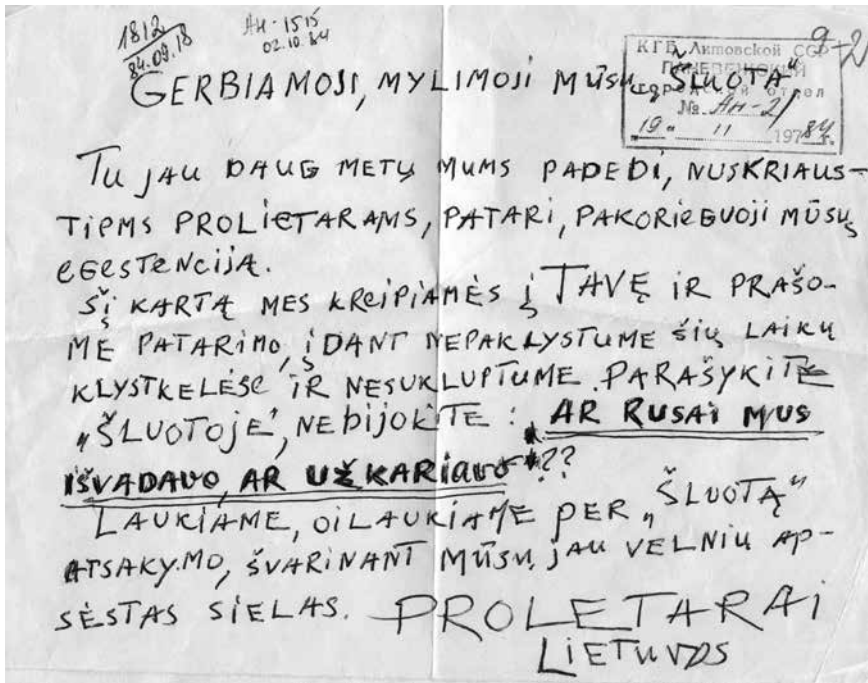
GERBIAMOJI, MYLIMOJI MŪSŲ „ŠLUOTA“,

TU JAU DAUG METŲ MUMS PADEDI, NUSKRIAUS-
TIEMS PROLIETARAMS, PATARI, PAKORIEGUOJI MŪSŲ
EGESTENCIJĄ.

ŠĮ KARTĄ MES KREIPIAMĖS Į TAVĘ IR PRAŠO-
ME PATARIMO, ĮDANT NEPAKLYSTUME ŠIŲ LAIKŲ
KLYSTKELĖSE IR NESUKLUPTUME. PARAŠYKITE
„ŠLUOTOJE“, NEBIJOKITE: AR RUSAI MUS
IŠVADAVO, AR UŽKARIAVO*??

LAUKIAME, OI LAUKIAME PER „ŠLUOTĄ“
ATSAKYMO, ŠVARINANT MŪSŲ JAU VELNIŲ AP-
SĖSTAS SIELAS.

PROLETARAI
LIETUVOS

4 pav. Anoniminis laiškas „Šluotai“. 1984 m. (LYA 1984, F K-18, ap. 1, b. 630, l. 9–2)

Kai kurie laišakai kritikavo santvarką supriešindami „buržuazinę“, arba „kapitalistinę“, su dabartine, socialistine. Rašydamos apie įstiklinimo įstaigas, kurios visada uždarytos Kaune 1980 m. (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 63–64.) (žr. viršuje), gyventojas iš Kauno prasitaria: „Anksčiau užtekdamo žydeliui paminėti, kad vėjas langą išmušė... Dabar meistrai užversti [neaiškus žodis. – N. K.], net kalbėti bijo, kol iš aukščiau nėra parėdymo“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 63). Kitas skaitytojas 1980 m. laiške moralizuoja apie dujotiekininkų paliktus gražtus, neatsakingumą ir turto švaistymą, visuomenės hipokritiškumą, nes vaikai siunčiami rinkti metalo laužo, kai didžiuliai gražtai paliekami laukuose. Jis sako, kad norįs priminti tik viena: „Joks kapitalistinės valstybės įmonės savininkas taip nesielgtų, nes tai kainuoja, – PINIGĄ“ (LLMA 1980, F 361, ap. 2, b. 542, l. 57–58).

Išvados

Nors oficialusis sovietinis socializmas paprastai siejamas su optimizmu, utopine ateitimi, visa nugalinčiais socialistiniais didvyriais, „geriausias“ pasaulyje santvarkos ir socialistinio humanizmo, stiprios darbininkų liaudies propagavimu (žr., pvz., Lovell 2009), „Šluotos“ puslapiuose matome neigiamus socialis-

tinės kasdienybės vaizdus, sankcionuotus pačios Komunistų partijos. „Šluota“, vienintelis lietuviškas sovietinis satyros ir humoro žurnalas, ėjęs nuo 1956 m., buvo vienas svarbių oficialaus negatyviojo socializmo kūrėjų Lietuvoje. Šis negatyvusis socializmas buvo kuriamas dailininkų ir literatų, taip pat žurnalistų pateikiant faktinę medžiagą apie įvairius socialistinius „trūkumus“, kurie buvo pastebimi „Šluotos“ redaktorių ir darbuotojų, ministerijų ir įvairių įstaigų bendradarbių, rajoninių redakcijų korespondentų, sudariusių „Šluotos“ aktyvą, bei pačių skaitytojų. „Šluotos“ puslapiuose faktinė medžiaga ugdė kritinį pilietiškumą, kuris pateikdavo vertinamąsias ir neigiamybes iškeliančias pilietines ir politines pozicijas.

Kritinis pilietiškumas nebuvo būdingas tik „Šluotai“, jis buvo įprastas kasdienybėje ir yra užfiksuotas etnografinėse studijose (Ries 1997), memuaruose (Lebow 2014), filmuose (Fedorova 2014) bei gausiuose skunduose, teiktuose kitoms redakcijoms ir įvairioms kitoms valdžios institucijoms. Laiškai-skundai, siųsti „Šluotai“, įveiksmo kritinį pilietiškumą. Savo kritiką skaitytojai galėjo pateikti oficialia, laiškų ir feljetonų forma, kuria buvo galima reikšti nepasitenkinimą įvairiomis „vis dar pasitaikančiomis negerovėmis“. Bodėjimasis, neapsikentimas, nusiminimas dėl esančios tvarkos buvo „Šluotos“ remiamos neigiamos emocijos, sutinkamos „Šluotos“ puslapiuose ir laiškuose. „Šluota“ darė įtaką temų pasirinkimui: skaitytojai daugiausia rašė apie viešosios erdvės ir vartojimo problemas bei santykius tarp žmonių prisidėdami prie „Šluotos“ temų, formuojamų ir ideologinių išsipareigojimų TSKP suvažiavimų, TSKP ir LKP CK plenumų nutarimų pagrindu.

„Šluota“ sudarė erdvę tiek ideologiniam, tiek ir ideologiją kvestionuojančiam kritiniam pilietiškumui. Žmonių laiškai „Šluotai“ parodo, kad užslėpta opozicija aukščiausiai valdžiai ar net santvarkai, kuri paprastai nebuvo artikuliuojama tiesiogiai, egzistavo ir oficialiosios propagandinės Komunistų partijos spaudoje puslapiuose. Būtent „trūkumų“ kasdienybė buvo susiejama ne su buržuazinėmis liekanomis ir „vis dar pasitaikančiais trūkumais“, bet su pačia socialistine santvarka, atsakinga už šiuos „trūkumus“. Tokia pozicija tiesiogiai artikuliuojama kai kuriuose laiškuose, kurie, žinoma, nebuvo spausdinami „Šluotoje“. Kritiniu pilietiškumu išreiškiama opozicija nebuvo disidentinė ar nesovietinė bei nematomos visuomenės, besipriešinančios oficialiajai kultūrai, opozicija (Kavaliauskaitė, Ramonaitė 2011; Ramonaitė 2015). Tai buvo pačios valstybės sankcionuoto kritinio pilietiškumo išdava, kuri, kaip ir kitos opozicijos formos, kvestionavo komunistinę ideologiją ir socialistinę santvarką bei svarstė apie alternatyvas.

Literatūra

Bittner V. Stephen. 2003. Local Soviets, Public Order, and Welfare after Stalin: Appeals from Moscow's Kiev Raion, *The Russian Review* 62: 281–93.

Bogdanova Elena A. 2014. Religious Justifications of Complaints Addressed to the President in Contemporary Russia, *Laboratorium* 6(3): 55–79.

Bulota Juozas. 1964. Juoko ginklu, Bulota J. (sud.). 1934–1964 m. „Šluota“ karikatūros. [Vilnius]: LKP CK Laikraščių ir žurnalų leidykla.

Bulota Jonas. 1984. Šluotos kelias, Bulota J., Pakalnis A. (sud.). *Šluota – 50* [albumas]: 5–9. Vilnius: Mintis.

Čepaitienė Auksuolė. 2005. Įvadas į kasdienybės studijas: kasdienybė kaip kultūrą tvarkanti erdvė, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 5(14): 11–26.

Dimitrov Martin K. 2014a. Tracking Public Opinion under Authoritarianism: The Case of the Soviet Union during the Brezhnev Era, *Russian History* 41: 329–353.

Dimitrov Martin K. 2014b. What the Party Wanted to Know: Citizen Complaints as a “Barometer of Public Opinion” in Communist Bulgaria, *East European Politics and Societies* 28: 271–295.

Fedorova Milla. 2014. “Give me the Book of Complaints”: Complaint in Post-Stalin Comedy, *Laboratorium* 6(3): 80–92.

Fehérváry Krisztina. 2009. Goods and States: The Political Logic of State Socialist Material Culture, *Comparative Studies in Society and History* 51(2): 426–59.

Fehérváry Krisztina. 2013. *Politics of Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Fitzpatrick Sheila. 1996a. Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s, *Journal of Modern History* 68(4): 831–866.

Fitzpatrick Sheila. 1996b. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s, *Slavic Review* 55(1): 78–105.

Fitzpatrick Sheila, Gellately Robert (eds.). 1997a. *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago: The University of Chicago Press.

Fitzpatrick Sheila, Gellately Robert. 1997b. Introduction to Practices of Denunciation in Modern European History, Fitzpatrick S., Gellately R. (eds.). *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*: 1–21. Chicago: The University of Chicago Press.

Galmarini Maria. 2014. Deviant Subjects, Rights, and the Soviet Moral Economy of Justice (1917–1950), *Perspectives on Europe* 44(1): 39–47.

Hilton Marjorie. 2009. The Customer is Always Wrong: Consumer Complaint in Late-NEP Russia, *The Russian Review* 68: 1–25.

Ivanauskas Vilius. 2015. *Irėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai Tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Kartėlio lašai. 1980. *Šluota* 23: 15.

Kavaliauskaitė Jūratė, Ramonaitė Ainė (sud.). 2011. *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos.

Kikilis V. 1980. Svarbiausia smulkmena, *Šluota* 19: 3.

Klumbytė Neringa. 2012. *Soviet Ethical Citizenship: Morality, the State, and Laughter in Lithuania*, Klumbytė N., Sharafutdinova G. (eds.). *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–85*: 91–116. Lanham: Lexington Books.

Klumbytė Neringa. 2014. Communist Propaganda, Artistic Opposition, and Laughter in the Lithuanian Satire and Humor Journal *Šluota, 1964–1985*, *Lituanus* 63: 5–30.

Klumbytė Neringa (rengiama). *The Intimacy of Power* (monografija).

Kozlov Vladimir A. 1997. Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953, Fitzpatrick S., Gellately R. (eds.). *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*: 121–152. Chicago: The University of Chicago Press.

Lankauskas Gediminas. 2015. *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania*. Toronto: University of Toronto Press.

Lazar Sian. 2010. Schooling and Critical Citizenship: Pedagogies of Political Agency in El Alto, Bolivia, *Anthropology and Education Quarterly* 41(2): 181–205.

Ledeneva Alena. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lebow Katherine. 2014. Autobiography as Compliant: Polish Social Memoir between the World Wars, *Laboratorium* 6(3): 13–26.

Lovell Stephen. 2009. *The Soviet Union. A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Marcinkevičienė Dalia. 2007. „Laiėskas pakvietė kelionėn“: buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija* 2(22): 110–123.

Motuzas B. 1964. Iš „Šluotos“ biografijos, Bulota J. (sud.). *1934–1964 m. „Šluota“ karikatūros*. [Vilnius]: LKP CK Laikraščių ir žurnalų leidykla.

Muravyeva Marianna. 2014. The Culture of Complaint: Approaches to Complaining in Russia – An Overview, *Laboratorium* 6(3): 93–104.

Ot, vaikučiai tie pašėle! 1975. *Šluota* 21: 7.

Paretskaya Anna. 2012. A Middle Class without Capitalism? Socialist Ideology and Post-Collectivist Discourse in the Late-Soviet Era, Klumbytė N., Sharafutdinova G. (eds.). *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–85*: 43–66. Lanham: Lexington Books.

Petrauskaitė Audronė. 2006. Karininkijos dorovės problemos prieškarinio Lietuvoje, *Karo archyvas* 21: 117–135.

Pelėgrinda A., Saulius A. 1979. Vieni plaukia, kiti laukia, *Šluota* 11: 7.

Ramonaitė Ainė (sud.). 2015. *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

Ries Nancy. 1997. *Russian Talk: Culture and Conversation during Perestroika*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Slider Darrell. 1985. Party-Sponsored Public Opinion Research in the Soviet Union, *The Journal of Politics* 47(1): 209–227.

Streikus Arūnas. 2009. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas, *Genocidas ir rezistencija* 2(26): 73–90.

Šluota. <<http://www.sluota.lt/>> [žiūrėta 2017 03 28].

Tsipursky Gleb. 2010. “As a Citizen, I Cannot Ignore these Facts”: Whistleblowing in the Khrushchev Era, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 58(1): 52–69.

Vaiseta Tomas. 2014. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvojoje sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

Verdery Katherine. 1996. *What was Socialism and What Comes Next*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

White Stephen. 1983. Political Communications in the USSR: Letters to Party, State and Press, *Political Studies* 31(1): 43–60.

Грушин Борис А. 2003. *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения*. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина». Жизнь 2-я «Эпоха Брежнева» 1. Москва: Прогресс-Традиция.

Лившин Я. Александр, Орлов Б. Игорь. 1998. Революция и социальная справедливость: Ожидания и реальность («Письма во власть» 1917–1927 годов). *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants* 39(4): 487–513.

Указ президиума Верховного Совета СССР «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан». 12 04 1968. N 2534-VII. <<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102080532&rdk=&backlink=1>> [žiūrėta 2017 03 03].

The Institution of Complaints and Critical Citizenship in the Humour Journal ‘The Broom’

Neringa Klumbytė

Summary

The right to write complaints to various institutions in Soviet Lithuania was guaranteed by post-Stalinist decrees and the 1977 USSR Constitution. Writing letters to local authorities became common in the Khrushchev era, as part of the Central Committee initiative to ‘rationalize the hypercentralized state and improve popular satisfaction with the workings of government’ (Bittner 2003: 283). Letter-writing had to provide citizens with an opportunity to participate in the governance of the state. According to USSR resolutions, citizens’ letters were ‘important in implementing and securing individual rights, in strengthening relations between the state apparatus and citizens, an essential source of information, important in making decisions about current and future state, economic, social, and cultural construction issues’ (*Указ президиума... 1968*).

‘The Broom’, the only Soviet Lithuanian humour journal, received numerous letters from citizens, reaching 3,000 in the 1970s. ‘The Broom’ followed Soviet Congress and CPSU Central Committee Plenum resolutions, soliciting themes and accepting fact-based reports from regular contributors and special correspondents, as well as complaints from readers. In addition to following various ideological prescriptions, ‘Broom’ journalists were interested in helping people. Recalling their work in ‘The Broom’, they emphasised objectivity and transparency. Albertas Lukša, the head of the Letters Section in the 1960–1970s, stressed during an interview in 2017 that ‘Broom’ journalists were incorruptible: they did not accept gifts or invitations to dine with people who could influence their decisions. Potential wrongdoers were afraid of ‘The Broom’. ‘Even those who were not afraid of anything were afraid of laughter,’ Albertas Lukša recalled the words of Juozas Bulota, the editor-in-chief.

Readers composed their letters imitating ‘Broom’ feuilletons, satires and published letters: they complained and moralised, posed as active citizens or passive victims, and named the guilty. In some cases, readers dramatised and overstated situations, or in rare cases they used ideological jargon and quoted their loyalties and accomplishments as socialist citizens. While letters embodied a specific genre of presenting everyday life, they also reflected readers’ feelings and experiences.

Three major themes stand out in readers’ letters: 1) public spaces (construction sites, parks, apartment buildings); 2) consumer supplies and services;

3) relations at work. Readers complained about abandoned construction sites, damage to apartments and buildings, rubbish in public spaces, unsafe roads and playgrounds, unpredictable public transport schedules, a lack of goods, impolite service, and dishonest clerks or employees. Most letters are one page or several pages long, the majority of them are written by men, in many cases a letter was sent when people were unable to resolve questions with other institutions. Letters were liberally used by editors, who checked the facts and then used facts and ideas from letters to create satires or *feuilletons*; in some cases, excerpts from letters were reprinted in the journal.

Although officially the letters' subjects were to be understood as bourgeois shortcomings lingering in socialist life, readers' criticism of daily life was extensive, general, repetitive and definitive. I argue that critical activism endorsed by 'The Broom' included ideologically approved as well as defiant criticism. The daily 'shortcomings' were largely perceived as 'shortcomings' of the socialist regime, rather than 'bourgeois survivals'. In some letters, readers pointed to the hypocrisy of the state, or pointed out nonsensical ideological claims that did not correspond to reality. They also gave positive examples of the bourgeois or capitalist regimes. In one case, 'The Broom' was asked to say openly whether Lithuania was occupied or liberated by the Russians.

Implicit criticism of the regime was part of other published material in 'The Broom' (see also Klumbytė n. d.; Klumbytė 2014). Thus, the journal was a forum not only for communist propaganda, but also for certain forms of opposition. I conclude that opposition to the socialist regime and the government existed not only among dissidents or 'invisible society' (Ramonaitė 2015), but also in the official communist media like 'The Broom'.

This article is part of a larger project on the political culture of 'The Broom'; it is based on research carried out since 2009, and uses archival and interview materials.